

Набижон БОҚИЙ

ЛАҚАЙЛАР

Ёзувчи Набижон Боқий «Лақайлар» деб номланган ушбу рисоласида Туркистон худудида истикомат қиладиган қадимий элатлардан биттаси тўғрисида ҳикоя қилади.

Лақайлар кимлар? Қаерларда яшайдилар? Уларнинг қўшни миллат ва элатлар билан муносабати қандай? Бу элатнинг ички қатламлари, урф-одатлари бошқалардан фарқ қиладими?

Хуллас, умрида бу элатнинг бирорта ҳам жонли вакилини учратмаган ўқувчи ҳозирги замоннинг ижтимоий тушунчаси даражасидаги маълумотга эга бўлади.

Тор кўнгуллук беклар, ман-ман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бори ўзбек юртидур, тенглик қилинг.
Турди Фароғий

ИБТИДО

«Бизнинг ота ва акаларимизнинг бепарволиги ва Хоразм халқининг бевакуфлигики, Абдуллахоннинг оталари бирлан бизнинг оталаримизнинг айрилган еридан то бизга келгунча тарихни битмай эрдилар. Бу тарихни бир кишига таклиф қилайлик деб фикр қилдик. Ҳеч муносиб киши топмадик. Зурур бўлди. Ул сабабдан ўзимиз айтдик. Туркнинг масали турур: «Ўксуз ўз киндигини ўзи кесар», деган¹».

Улкан давлат арбоби Абулғозийхон ўзининг «Шажарайи турк» номли ўлмас китобини юқорида келтирганимиз камтарона узрнома билан бошлайдилар. Ҳам кулгили, ҳам қайғули иқрор бу... Китоб ёзилаётган кезлари (1663 – 1664 йиллар) Хоразм давлатининг подшоҳи бўлмиш Абулғозий Баҳодирхон пайғамбар ёшига етиб қолган эди. Демак, ақли тўлишган, нуроний бобо эди. Файласуф эди... Файласуфшоҳ «ўз киндигини ўзи кесмоққа» мажбур бўлади: Хоразм худудида тарихни ёзишга ярайдиган битта муаррих топилмайди. Шоҳ давлат ишларини бир четга йиғиштириб қўяди, қиличини қинига тиқиб чормихга илади ва қўлига довоту қалам олиб, «Шажарайи турк» тарихини ёзмоққа киришади... Шубҳасиз, яхши ёзади, ҳаққоний ёзади. Муҳим ишлар ичиндан энг муҳимроғини сидқидилдан адо этиб

кетган бобомизни Оллоҳ раҳмат қилсин!

Хўш, лақайларнинг «Шажарайи турк»ка нима алоқаси бор? Алоқадорлиги шундаки, Туркистонда қадимдан истиқомат қилаётган турк уруғларидан бири лақайлардир. Ўзбек уруғларининг сони бир юзу икки деб кўрсатилган манбада лақайлар олтинчи ўринда² қайд қилинса, ўзбек уруғлари шажараси тўқсон икки деб кўрсатилган манбада эса лақайлар саксон иккинчи ўринда кўрсатилади³. Баъзи манбаларда эса лақайлар «ва бошқалар» жумласига кириб кетади. Яъни, умуман тилга олинмайди.

Айтмоқчи, хазонрезги куз кунларининг бирида атоқли муаррих Бўрибой Аҳмедов билан Дўрмон боғида сайр қилиб юрардик. Гап айланиб олис ўтмишга кўчди. Шунда камина ҳазил аралаш:

– Абулхайрихон 1428 йилнинг баҳорида ўз улусига келди. Бу ерда қиёт, манғит, дўрмон, қушчи, ўтожи, найман, уқараш-найман, тубаи, тоймас, жот, хитой, уйғур, қарлук, ушун, қарлаут, ички, туман, такғут, қўнғирот ва бошқа қабилаларнинг бошлиқлари уни хон деб эълон қилишади. Домла, ўша тарихий машваратда лақайларнинг вакили ҳам қатнашганми? «Ва бошқалар»нинг орасида лақай оқсоқоли кўр тўкиб ўтирганмиди?⁴ – деб сўрадим.

Домла кулимсираб ўйга толдилар. Сўнг, жиддий тортиб:

– Йўқ, – деб бош чайқадилар. – Мен лақайлар тўғрисидаги илк маълумотларни XIX асрнинг ўрталарида Туркистонга саёҳат қилган рус олимларининг маълумотларида учратганман. Улар ҳам йўл-йўлакай эслатиб ўтишади, холос.

Дарҳақиқат, кейинчалик билсам, А. Борнс исмли рус жосуси 1849 йили эълон қилган «Бухорога саёҳат» номли китобида: «Лақайлар Ҳисор водийсида яшайдилар», деб

эслатиб ўтган экан. Туркистон руслар томонидан забт этилгач, босқинчиларнинг турфа хил ахборотларида лақай элатидан кўра, «лақай зотли от» кўпроқ тилга олинадиган бўлади.

Тарих гўё футбол бўйича ўтказиладиган жаҳон чемпионати эмас. Муайян миллатнинг қайсидир бир манбада нечанчи ўринда рақам этилгани ҳеч қандай аҳамият касб этмайди. Ҳатто умумий рўйхатларда қайд этилмаса-да, тарихнинг кошонаси кулаб тушмайди. Фақат авлодлар ўтмишда бўш қолган жойни тўлдириш учун бош қотиришга мажбур бўлади, холос. Аслида, тарихда бўш қолган жой йўқ. Ҳамма жой банд қилинган. Оммавий саҳналар синчиклаб кўздан кечирилса, беихтиёр таниш қиёфалар учраб қолади ва бирдан юрак ҳапқириб кетади.

Тарих саҳнасининг ўнгу сўлига назар соламиз: Шимол тарафда (Дашти қипчоқда) Абулхайрихон подшоҳ этиб кўтарилиши маросимида лақайлар иштирок этмаган, чоғи. Чунки улар саҳнада кўринмасди. Бироқ, бу ҳодиса XV асрда лақайлар умуман йўқ эди дейиш учун асос ҳам бўлмайди.

Нигоҳимизни жанубга қадайдик. Нигоҳимиз беихтиёр Помир-Олтой тоғ тизмаларини камраб олади. Тоғлардан энамиз. Ўнқир-чўнқир қир-адирлар бошланади. Кўм-кўк адирларнинг пойида тошдан тошга урилиб зилол жилғалар шилдирайди. Пўстлоқлари кўчиб ётган кекса писталарнинг шохларида сарғимтир илонлар чирмашиб ухлайди. Хув наридаги дўлана бутокларида эса кушлар чуғурлайди. Муздек булоқдан сув ичаётган тарлон от бошини силтаб кўтарганча кишнаб юборади.

Жанубий-ғарбдан шарқ томон буриламиз. Эшилиб-тўлғониб оқаётган Жайхун диққатимизни жалб этади. Дарё соҳилида ғичир-ғичир этиб чархипалак айланади...

Ровий тилга киради: «Бир бор экан, бир йўқ экан. Қадим ўтган замонда, Олой деган томонда...»

Тоғли Бадахшонга ёндош ўлкалар майда-чуйда хонликларнинг тасарруфида бўлиб, ўртада тез-тез қонли тўқнашувлар рўй бериб турарди. VIII аср бўсағасида жанжалкаш хонликлар икки томонлама зарбага учрайди. Шарқдан уларни тибетликлар қисди-қафасга олади, Ғарбдан эса араблар от ўйнатиб келади. Тибетликлар учун ер-мулк зарур бўлса, араб суворилари адашган бандаларни Исломури билан мунаввар этмокни ният қилади. Лекин, бир умр зулматда ҳаёт кечирган киши бирдан ёруғликка чиқса, кўзлари қамашиб, беихтиёр ўзини яна-тагин қоронғиликка ургани каби митти хонликларнинг митти хонлари ҳам ўзларини ҳар ёнга уради. Ноилож бир-бирларининг пинжигасуқиладилар: миттивойдан миттига нажот йўқлиги равшан бўлгач, кўч-кўронларини отларга ортишиб, Ҳиндикуш сари йўл оладилар. Тоғдан ошиб, Кашмир устига тушишга ботинмайдилар. Тоҳаристон хоқонлиги ҳам урушқоқ кўчманчиларни хушламайгина кузатиб турарди; илк даъват билан Кашмир боёнларига мадад бериши тайин эди. Чунки ўша пайтларда ҳам «Кўшнинг тинч – сен тинч» деган мақол ҳаётий тажрибаларда кўп бор синовдан ўтганди. 710 йилда Ғарбий Ҳиндикушга жамланган хонваччалар гапни бир жойга қўйишиб, Чин хоқонига элчи жўнатишади. Элчи гапга чечан киши эди: у тибетликларни олабўжи тарзида тасвирлайди.

– Ичида битта Далай-Ламаси бор. Боши тап-тақир, нукул кўрқитади, – дейди элчи кўзлари ёшланиб.

– Кўрқитса, нима бўпти, кўрқмагин-да! – дейди хоқон ҳиринглаб.

– Ие, кўркитса, кўркмай бўладими! – дейди элчи хайратланиб. – Ундоқ қилиб юбораман, бундоқ қилиб юбораман, дейди...

– Хўш, нима қилар экан? – дейди Чин хоқони ўсмоқчилаб.

– Нима қилишимни кейин кўрсатаман, дейди. Ёмон қиламан, дейди...

– Кейин қилишни кўрсатар эмишми? – чордона куриб ўтирган хоқон аста-аста тиззаларини уқалайди.

Элчи ҳам одоб юзасидан тиззаларини уқалаб қўяди: у чордона куриб ўтиришга кўникмаган, кўпинча болишни қўлтиғига қисганча ёнбошлаб ётишни яхши кўрарди. Лекин жиддий музокара қилаётган пайтда белинг синиб қолса ҳам, зинҳор ёнбошлаб олмагин, деган кўрсатма хартугул эсидан чиқмаган эди.

– Далай-Ламанинг нияти бузук кўринади, таксир, – дейди элчи сирли оҳангда.

– Нима дединг? – Чин хоқони қошларини чимиради. Унинг жаҳли чиққанини ёки хайрон бўлганини билиб бўлмасди. – Бояги сўзингни яна бир қайтар-чи!

– Кечирасиз, беихтиёр оғзимдан чиқиб кетибди, таксир, – дейди элчи мулзам бўлиб.

– Нима, мени сўкдингми? – Хоқон жиддий тортади.

– Йўғ-э, ўлай агар! – деб элчи ёқасини ушлайди.

– Сўкмаган бўлсанг, нима дединг, айт!

– Таксир дедим, холос. Араблар ҳурматли кишиларга «таксир» деб мурожаат қилишар экан. Лекин биз яқин кишиларимизга «айна» деб мурожаат қиламиз.

– Шунақами? Бу дейман, араблар билан ҳозирданок апоқ-чапоқ бўп кетибсанлар-да?!

– Унчалик эмас, тақсир... Фақат шунчаки сиёсат юзасидан борди-келди қип турибмиз, холос.

– Арабларнинг Далай-Ламаси йўқми? Улар кўрқитишмаяптими?

– Далай-Ламасини кўрмадик. Аммо, яна ким билади дейсиз.

– Бўпти, бораверинглар – ўзим кўз-қулоқ бўлиб тураман. – Хоқон қўли билан эшикни кўрсатади. – Энди иттифоқ бўлдик. От-пот, қиз-пиз дегандай, а? Ишқилиб, бизга атаганларингни ўз вақтида жўнатиб туриш эсларингдан чиқмасин.

710 йилда Чин хоқони ҳузурига юборилган элчи ўн йилдан сўнг ўз юртига қайтиб келади.

Хоқон митти хонларга жамжамали унвонлар ҳадя қилади ва уларни тибетликларга ҳам, арабларга ҳам қарши урушга гиж-гижлайди.

718 йилда элчилар дом-дараксиз кетганидан хавотирланган Қободиён ва Бадахшон хоқими Чин хоқонига махсус мактуб билан мурожаат этади. «Қўл остимда тўққиз юз минг нафар сувори аскарим бор. Нима қилайин?» деб маслаҳат сўрайди мактанчоқ хоқим. «Салкам миллион аскар бўлган саркарда нима қилиш кераклигини ўзи билмайдими, аҳмоқ!» деган жавоб келади Чин хоқонидан.

727 йилда Чин хоқонига яна бир бора, бу гал йиғлаб-сиқтаб мурожаат этадилар. Хоқон чордона куриб ўтираверади, хатто пинак бузмайди.

Шундан сўнг арз-додлар эшитилмай қолади. Барқарорлик бошланади.

Биз хаёлан нигоҳимиз билан қамраб олган ҳудудларда VIII асрнинг ўрталарига келиб ислом дини узил-кесил қарор топади.

Ҳиндикуш тоғига ўрлаб кетган қавмлар тибетликларнинг зарбаларига, таъқибларига дош беролмасдан орқаларига қайтади. Уларни азалий ватанида қўлига қилич тутган ёвуз душман эмас, балки қиблага қараганча беозоргина намоз ўқиётган мўмин мусулмонлар қарши олади.

– Айна, Далай-Лама кўринмаяптими? – деб сўрайди оқсоқол ботинмайгина.

Жойнамозини қоқиб ўрнидан турган имом:

– Ла илаҳа иллалоҳи Муҳаммадур расулуллоҳ, – деб жавоб қайтаради.

Оқсоқол боши билан тасдиқлайди. Сўнг:

– Ла илаҳа иллалоҳи Муҳаммадур расулуллоҳ, – деб такрорлайди қавм.

– Оллоҳдан ўзга Оллоҳ йўқ, Муҳаммад унинг элчисидир, – дейди имом.

Чин хоқони хузурига имдод излаб борган элчи бирдан тўлқинланиб кетадию кўзларига ёш олади ва:

– Оллоҳдан ўзга Оллоҳ йўқ, Муҳаммад унинг элчисидир, – деб такрорлайди. – Мен галварс бўлсам, Чин хоқонининг пойида тиз чўкиб ўтирибман. – Пешонасига шап эткизиб уради. – Бундан кейин фақат Оллоҳнинг пойида тиз чўкаман...

– Тақсир, Муҳаммадга ҳам сиғинамизми? – деб сўрайди оқсоқол.

– Муҳаммадга эмас, фақат Оллоҳга сиғининглар деб буюрилган, – деб изоҳ беради имом.

– Фақат Оллоҳгами?

– Фақат Оллоҳга!..

Помир-Олой тоғ тизмаларига туташган қир-адирларда яшайдиган қавмлар шундай қилиб чин мусулмон бўлган.

Лақайлар ибтидосини камина шу тарзда тасаввур этдим.

Лекин туркнинг қадимий масали («Ўксуз ўз киндигини ўзи кесар») ҳамон ёдимдадир.

БОБУР ЎТГАН ЙЎЛЛАРДА

«Муҳаррам ойида Фарғона вилоятидин Хуросон азимати била Илок яйлогигаким, Ҳисор вилоятининг яйлоқларидиндур, келиб туштум... Агарчи Хуросон азимати қилилиб эди, вале ушбу ҳол била бу вилояттин ва Хисравшоҳнинг навкарларидин умидворлиқ бор эди. Ҳар кеча кунда бир киши келиб, вилояттин, эл ва улусдин сўзлар тақрир қилур эдиким, мужиби умидворлиқ бўлур эди. Бу фурсатда Мулло Бобои Пошогарийниким, Хисравшоҳқа элчиликка йборилиб эди. Келди. Хисравшоҳдин кўнгулга ёққудек сўз келтурмади, вале эл ва улусдин сўзлар келтурди¹».

Бобуршоҳ 1503 – 1504 милодий санада рўй берган воқеалар баёни муносабати билан юқоридаги аламли сатрларни ўз кундалигига битади. Хисравшоҳ – Мовароуннаҳрдаги темурийлар салтанатининг энг сўнгги ҳукмдори томонидан Ҳисор вилоятига ҳоким этиб тайинланган амалдор эди. Бобуршоҳ эса Мовароуннаҳрдаги темурийлар салтанатининг энг сўнгги ҳукмдори эди. Демак, Хисравшоҳ сўзсиз Бобуршоҳнинг илтимосларини бажо келтириши лозим. Бироқ, ҳукмдорнинг илтимослари бесамар кетади: тоғу тошлардан садо чикса чиқадики, вале Хисравшоҳдан садо чикмайди. Ноилож *«Илоктин уч-тўрт кўч била Ҳисор навоҳасига Хожя Имод деган ерга келиб тушулди. Бу юртта Муҳиб Али кўрчи Хисравшоҳдин элчиликка келди. Хисравшоҳким, карам ва саховат била машҳур эди, икки навбат муруримиз анинг вилоятидин воқе бўлди, адно кишиларга қилгон иноятини бизга қилмади²».* Йигирма уч яшар навқирон шоҳнинг қадди дол бўлади ва бошини хам қилганча «икки юздан кўпрак ва уч юздан

озроқ» йўлдошларини эргаштириб Амударё томон отланади. Қободиёнда Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чағониёний мулозамат қилади; Ажар отлиқ дара кўрғонида беркиниб ётишни маслаҳат беради. Ғайрати жўш уриб турган Бобур шу кўрғонда укаси Жаҳонгир мирзони уйлантиради. Ёв Андижонни ишғол қилганди. Энди Шайбоқхон Ҳисор устига черик тортганди. Шундай бир қалтис вазиятда Бобур укасини уйлантириб, дара кўрғонида бемалол беркиниб ётармиди? Навқирон шоҳнинг томирларида кўпириб турган қон уни қатъий ҳаракатга ундарди. Бироқ «икки юздан кўпрак, уч юздан озроқ» издошлари билан минг-минг қақирим ҳарб йўлларини ғолибона босиб ўткан ёғий қаршисига чиқа олмасди. Шу боис ақл-ҳушини йиғиб олиш мақсадида шаръий аҳкомни адо этмоқни – укасини уйлантириб, акалик бурчини бажо келтирмоқни ва мудом ҳаракатга ундаётган қонини совутмоқни афзал кўради. Бобур фаолият кишиси эди. Аини пайтда у тафаккур кишиси ҳам эди: ҳар бир қадамини ўлчаб, ўйлаб босарди. Нималарни ўйларди?.. Сўнгсиз кечаларнинг бирида ҳамсуҳбат бўлган Боқибек: *«Бир вилоятқа икки подшоҳ ва бир черикка икки мирсилоҳ бўлса, вайронгарчилик, фисқ-фасод бошланади»*, дейди. Сўзининг исботи учун форсий байт келтиради. Мазмуни: Ўнта дарвеш битта гиламга сиғади, аммо иккита подшоҳ битта иқлимга сиғмайди; художўй инсон битта ноннинг ярмини ўзи еса, иккинчи ярмини дарвешларга беради; подшоҳ эса битта иқлимнинг мол-мулкини олса, иккинчи бир иқлимнинг мулкига кўз олайтириб туради³... Ўсмирлик чоғидаёқ подшоҳлик сарупосини кийган Бобуршоҳга бундай зарбулмасал оғир ботмайдими? Бобур ўзини оқламайдими? Аксинча, Бобур сукут сақлаб аччиқ ҳақиқатни эътироф этади. Ўз қўли билан авлодларга ёзиб

қолдирган кундалиги – Бобурнинг икрори...

Устига устак, Мовароуннахрда темурийлар учун ҳаёт-момот масаласи ҳал бўлаётган бир пайтда *«Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрнида ўлтурғон улуг подшоҳ ганимнинг устига юрмакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улусқа не умидворлик қолгай?»⁴*

Бобур суронли кунларда ҳаётдан аччиқ сабоқ олади. Яъни, салтанат эгасининг ҳукми билан Ҳисор вилоятига ҳоким этиб тайинланган Хисравшоҳ юртни ёғий босганда хожасидан юз ўгиради: гўё бетарафлик йўлини тутиб, мансабини сақлаб қолмоқчи бўлади. Ҳисравшоҳ юрт учун, салтанат учун жонини фидо қилишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Темурий ҳукмдорлар ишонган ва ишонгани учун фаровон Ҳисор вилоятига ҳоким этиб тайинланган Хисравшоҳ оқибатда салтанат эгасига хиёнат қилади. Бу ҳодиса хиёнаткор кимсани юқори мартабага кўтариб қўйган ҳукмдорнинг фожиаси эди. Афсуски, бу фожаа охири фақат ҳукмдорга мусибат келтирмайди, «кўнгулга ёккудек сўз айтаётган эл ва улус» бошига ҳам мислсиз кулфатлар ёғдиради. Яна бир сабоқ шундан иборатки, ўттиз икки ёшидаёк (1470 йил) Хуросон тахтини эгаллаб олган Султон Ҳусайн ўттиз уч-ўттиз тўрт йил мобайнида салтанатни бошқаришдан чарчайди, ўзи ҳам қартайиб қолади (66 яшар), энди фақат ўз хузур-ҳаловатини ўйлайди, холос. У қандай қилиб бўлса-да осойишта ҳаёт кечиришга уринади: ёв салтанат остонасида турган бир пайтда унга қарши курашиш ўрнига, кўрғонларни беркитиб, ўринсиз мудофаага ўтиб олади. Сиртдан кузатилса, гўё Хуросонда барқарорлик ҳукм суларди. Аслида, парокандалиқ, бошбошдоқлик салтанатни ич-ичидан емирмоқда эди. Ўзининг тинчлигидан бошқа нарсани ўйламай қўйган Султон Ҳусайн ўша кезларда сароб

қўйнида яшарди: борликни кўрмасди, фақат жин-ажиналар кўзига кўрсатаётган сохта дунёни кўрарди. У фанодан фано томон борарди. Эл-улуснинг аҳволи ҳам, салтанат келажаги ҳам ҳукмдорни қизиқтирмасди. Мустабид салтанат подшоҳнинг кўзларини кўр, қулоқларини қар қилиб қўйган эди. Ҳаттоки, у Бобурдек темурийзоданинг дод-фарёдини эшитмайди. Ваҳоланки, Бобур Хуросон остонасида фарёд кўтариб ўтирарди.

Бобур таназулга юз тутган салтанатга этагини қоқиб, Ҳинд сари юзланади. Бобуршоҳ Мовароуннаҳр тупроғида бошидан кечирган энг сўнгги алампнок кунлар лақайлар кўз ўнгида рўй беради. Лақайлар ҳаммасига гувоҳ бўлади. Дастлаб, Наврўз байрамини (муҳаррам) тантанали нишонлаган лақайлар йилқиларини Илок яйловига ҳайдаб боришадую олачўқ атрофида уймаллашиб ўтирган икки юз-уч юз нафар чоғли бегона кишиларга дуч келади. Ҳув нарида кунбай қилиб тикилган чодирлар ҳам кўриниб турарди. Чодирларнинг бирига хотин-халаж тез-тез кириб-чиқишарди. Йилқичи овоз беради. Офтобшувокда қилич дастасини сиқимлаганча мудраб ўтирган қоровул сергак тортиб, атрофига аланглайди.

– Узр, айна, кўзингиз илинган экан, чўчитиб юбордим, шекилли?

– Тушимга Андижон кирган экан, – дейди қоровул жилмайиб. Қинидан ярми суғурилган қиличини жойига тиқиб қўяди. – Йилқи кимники?

– Булар Тошхўжа пиримники. Ичида бизники ҳам бор.

– Хисравшоҳники йўқми?

– Хисравшоҳнинг йилқисини биз боқмаймиз, барлослар боқишади. Хисравшоҳнинг ўз мирохўри бор. Абдулҳофиз дейдилар. Сайиси ҳам бор. Исмат дейдилар.

– Синчиси ҳам борми?

– Э-э, Хисравшоҳда синчи нима қилсин! Синчининг ҳаммаси лақайдан чиқади. Биз отни биламиз, улар билишмайди. Улар фақат минишни билишади, холос.

Гангир-гунгир суҳбат олачўк атрофида ўтирган одамлар кулоғига чалинади. Юзига эндигина устара урилгани шундоққина билиниб турган пўрим йигит даврадошларини ортидан эргаштириб, йилқичи томон яқинлашади. Саломалик қиладилар. Мулозимлар пўрим йигит теварагини ярим доира шаклида қуршаб қўл қовуштиради.

– Исмингиз нима, биродар? – деб сўрайди пўрим йигит кулимсираб.

– Кўки дейишади.

– Кўклам, – дейди йигит жилмайганча. – Бизда бундай исм йўқ.

– Узоқдан келдиларингми?

– Андижон томонлардан келяпмиз. Фарғона вилоятидан.

– Иби, парханачиман денг! Бизда ҳам битта парханачи юрарди; чалиш қизга уйландию кўринмай қолди... Йўл бўлсин?

– Анави томонларга кетяпмиз. – Йигит қўли билан жануб томонга ишора қилади. – Хисравшоҳга элчи жўнатган эдик, келишини кутиб ўтирибмиз.

– Ҳокимга элчи жўнатган эсангиз, катта одам экансиз-да!

– Бобурман. Мовароуннахр салтанатининг ҳукмдориман.

– Э-э, биз унақа гапларни билмаймиз. Йилқимизни боқиб, пиримиздан дуо олиб юраверамиз. – Йилқичи қайқи таёғини белига қадайдию икки қўлининг тирсагидан ўтказиб, яйлов ичкарасига йўл олади.

Бобурнинг ҳамроҳлари беихтиёр ёқаларини ушлайди. Бобур эса маъюсгина жилмайиб қўяди, холос.

«Художўй инсон битта ноннинг ярмини ўзи еса, иккинчи ярмини дарвешларга беради. Подшоҳ эса...»

Бобур оғир хўрсиниб олачўқ атрофига қайтади. Унинг кўнглидан нималар кечганини бир ўзию ёлғиз Оллоҳ биларди.

Андижон томонлардан келган йўловчиларнинг нима ғамда юргани йилқичига аҳамиятсиз бўлиши мумкин. Бироқ, эл-улус бир неча кундан бери яйловда чодир тикиб ўтирган йўловчиларни зимдан кузатиб юради. Хисравшоҳ ўз хожасига кўрнамаклик қилгани кулоқдан кулоққа ўтиб, лақайлар ўртасида ҳам овоза бўлиб кетади. Боз устига, Ҳисор кўрғони теварагида яшайдиган барлослар ўртасида «Дашти кипчоқдан ўзбаклар бостириб келаётган эмиш!» деган ваҳимали мишмиш тарқалади. Бир элат ичида бошланган бесарамжонлик қўшни элатга ҳам юқади: ёзлок яйловларда оммавий кўчиш авж олиб кетади.

– Агар андижонликлар ўзбакларга қарши урушамиз деса, биз уларга мадад берамиз! – дейди эл-улус.

Эл-улусдан кўнгулга ёқадиган сўзлар келади-ю, бироқ Хисравшоҳ пайт пойлаб ўтираверади: андижонликлар Ҳисор вилояти худудини тарк этгандан кейингина, Шайбоқхон чериги Боботоғдан ошиб ўтгани тўғрисидаги хабар эшитилгач, ҳокимнинг пайтавасига курт тушиб қолади ва у ҳам хожасининг изидан йўлга отланади. Кечикади. Гишт қолипдан кўчган эди.

Албатта, Бобур билан Шайбоқхон ўртасидаги можароларда лақайлар фаол иштирок этмайди. Чунки, ҳар ким ўзи пиширган ошни ўзи ичади: Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган тож-тахт соҳиблари Ҳисор водийсидан то Помир тоғларининг этақларига қадар кенгликларда сочилиб ётган эл-улусни илгари ҳам ўйлармиди ёки энди эсларига келиб қолдими?

– Биз унақа гапларни билмаймиз, дедим.

– Индашмадими?

– Йўқ, индашмади. Ўзлари тайинлаган ҳоким писиб ўтирибди-ю, менга нима!

Йилқичи лақай оқшом пайти бошланган жўралари даврасидаги гурунгда кўр тўкиб ўтиради: ҳамма унинг оғзига қарайди, ҳамма ундан гап сўрайди.

– Ҳали мусулмон бўлмасимиздан аввал катта оталаримиз Чиндан то Румога қадар сарҳадларда давлат курган. Қоғонот дейишар экан. Э-э, ўша қоғонот вафо қилмади-ю, энди икки мусулмон подшоҳ ўртада қон тўкиб тузган давлат гўр бўлармиди!

– Тўғри, хайталлар салтанатини лақайлар янчиб ташлаган⁵ экан.

– Оқибати нима бўлди? Подшоҳларимиз Кошғарга биқиниб олишиб, айш-ишрат билан машғул бўлиб ётишдию эл-улус яғири чикқан эшшак мисоли ўлпон тўлашдан бўшамеди... Тўғри айтибсан, Кўки, биз унақа ишларга энди аралашмаймиз!

Гурунғбоз лақайлар орасида қилни қирқ ёрадиган муаррих иштирок этмаётган бўлса-да, лекин уларнинг томирларида минг йил муқаддам куррайи заминни зир титратган аждодларининг қони гупириб оқиб ётарди. Қадимий қон ўзининг хотирасини ҳеч қачон унутмайди.

Зеро, қон хотираси абадий хотирадир. Шу боис Илок яйловида гурунглашиб ўтирган лақайлар бир-бирлари айтаётган гапларга чиппа-чин ишонишарди. Чин сўзларга ишонмасдан бўлмасди, ахир.

Мурти эндигина сабза урган Бобур бошидан кечираётган воқеаларни лақайлар роппа-роса минг йил муқаддам ўз бошларидан кечирган эди. Улар қадимий туркларнинг ворислари бўлиб, эрамиздан аввал Шимолий Хитой ва Ўрхун-Энасой бўйларида буюк бир салтанат барпо этганлар. Бу салтанат уч юз йилга яқин гуллаб-яшнади. Сўнг парчаланиб, йўқ бўлиб кетади. Ундан фақат Хитой «Солнома»сида бир-биридан даҳшатли ва улуғвор хотиралар қолади. Эрамизнинг VI асрига келиб хунлардан қолган афсоналар яна тирилади: ўша қадимий тупроқларда турк қоғоноти тикланади. Қоғонот Энасой соҳилларидан Ғарб томон силжий бошлайди: собиқ СССРнинг барча худуди қамраб олинади; Булғористон, Мажористон худудлари ҳам турклар изнига бўйсунди. Ғарбий чегара Румо давлатининг шарқий кўрғонларига бориб қадалади. Худди уммон тўлқини каби турк қоғонотининг зарбалари Румо салтанатини ларзага солиб туради. Бепоён худудни қамраб олган ҳар қандай буюк салтанат табиий равишда парчаланиб кетади. Инсоният тарихидаги энг охириги мисол собиқ Шўролар иттифоқининг бир нечта мустақил мамлакатларга бўлиниб кетишидир. Хуллас, жанубий-шарқ тарафларда турк қоғонотига таянч бўлиб турган қавмлар аста-секин дунёнинг сирини англаб етадилар: кечасию кундузи эгардан тушмай минг-минг чақирим масофаларни босиб ўтган аскар хуржуннинг икки кўзи тўлар-тўлмас мол-мулкка эга бўлади-ю, қўмондонидан ташаккур эшитиб юраверади. Жангчилар от устида туғилиб, от устида ҳалок

бўлади. Етти авлод ўтади. Янги авлод дунёга келади. Кенжа авлод ҳам еттинчи бобосининг йўлини танлайди. Аммо, ўртага тасодиф аралашади ҳамма нарса остин-устин бўлиб кетади.

Лақай исмли сипоҳий бор эди. Унинг иккита хотини бўлади. Икки хотинидан ҳам бир пайтда ўғил кўради. Гўдаклар улғаяди, йўлга кирадилар. Болаларнинг биттаси заифроқ эди: у кўчада ўйнаб юрса ҳам дарров чарчаб қоларди, салқинроқ жойга бориб ўтириб оларди. Серкуёш кунларнинг бирида икки биродар кўчада юрса, тасодифан соч-соқоли оқарган чол ўтиб қолади. Болақайлардан кимнинг ўғли эканини сўрайди.

– Лақайнинг ўғлимиз, – деб жавоб қайтаришади биродарлар.

– Балли, қулунларим, балли! – деб чол болаларни алқайди. Сўнг қорувли болақайнинг бошини силаб: – Эсон бўлгин, болам! – дейди. Девор соясида чивинга таланиб ўтирган боланинг ёнига борадию тиз чўкиб: – Бодрайгин, болам, бодроқ бўлиб юргин! – деб нимжон болақайнинг ҳам бошини силайди чол ва ғойиб бўлади.

Болақайлар уйларига югуриб киришиб, рўй берган ҳодисани ота-оналарига сўйлаб беришади. Ота-она бири-бирига маъноли қараб кўяди. Эртадан бошлаб нимжон ўғилнинг исми «Бодроҳли», қорувли болақайнинг исми эса «Эсонхўжа» бўлиб кетади. Чамаси, у пайтларда гўдакларга феъл-хўйига, туриш-турмушига биноан исм қўйиларди. Яъни, болалар то тетапоя бўлиб, бирор «хунар» кўрсатгунларига қадар арқон узун ташланарди. Ўғиллари исми жисмига монанд равишда вояга етаётганини кўриб, Лақай сипоҳ янада жўшиб кетади ва хотинларидан изн сўраб тагин битта хотин олиб кўяди. Кенжа хотин ҳам ўғил туғиб

беради. Кенжа хотиннинг фарзанди ўз-ўзидан «Курдек» (кичкинтой) бўлади. Шундай қилиб, бош бўғин Лақайдан бирваракайига учта шох ўсиб чиқади: булар Эсонхўжа, Бодрохли, Кудрекдир. Ўша шохлардан кейин шохчалар таралади. Шох-шаббаларига ўралашиб қолган Лақай эса вақтинча қўнган жойига ўтроқлашади⁶.

Албатта, лақай элатининг номи қайсидир замонларда қайсидир маконга ўтроқлашган сипоҳийдан сўнг пайдо бўлди дейиш ақлдан эмас. Бироқ, сипоҳий Лақайдан сўнг элатнинг номи оммалашиб кетди дейиш мумкин. Ахир Ўзбекхон Олтин Ўрдага ҳукмронлик қилгандан кейин (1312 – 1342 йиллар) унинг тасарруфида яшаган элатнинг, яъни ўзбекларнинг номи ҳам ровийлар битган солномаларда алоҳида тилга олинадиган бўлди (бу ўринда ўзбек миллати олдин пайдо бўлганми ёки Ўзбекхон илгари пайдо бўлганми деган тортишув асло жоиз эмас). Лақай элати ҳатто ровийлар ўз солномаларини оғзаки айтиб юрадиган пайтлари пайдо бўлган эса-да ажаб эмас. Агар ровийлар довоту қалам ушлашни билганларида борми, энг қадимий тарих саҳифаларида учратганимиз элатнинг номи шубҳасиз лақай бўларди.

Дафъатан лақайлар тасодифан пайдо бўлгандай туюлади. Лекин закий файласуфлар айтмоқчи, ҳар қандай тасодифнинг замирида теран зарурият бўлгани каби ҳар қандай заруриятнинг замирида ҳам теран тасодиф ётади. Ҳартугул, лақайлар қонуний ходиса сифатида пайдо бўлган. Уларнинг қачон пайдо бўлгани тўғрисидаги илмий фаразлар юқорида баён этилди. Биз бу тарих учининг битта ипини хунларга элтиб боғладик ва эрамиздан аввалги даврларга ҳатлаб ўтдик. Мабодо биздан бўлак талабгор топилса, калавани ўзи билганича чувалатиб кўрсин. Бундай саъйи

ҳаракатлар бизнинг олқишларимизга сазовор бўлажак.

Бобур Мирзо 1503 – 1504 йилларда лақайларнинг ўнг (ғарбий) биқинини қитиқлаб ўтади. Лақайлар кулмайдди, балки темурийзоданинг изидан ачиниб қараб қолади. Чунки уларнинг қитиғи чап биқинда: Шарқий Туркистон чегараларидан эсган эпкин кўпроқ қитиқ-патига тегади. Сабаби – ўша эпкин қадимий қоғонотларнинг ҳидини олиб келади. Кўҳна қоғонот пойдеворига тамал тошини қўйган ёвкур зотлар қаторида лақайлар ҳам бор эди. Фақат улар баъзи бир тантиқ кимсалар сингари қалъа деворларига ўзларининг номини ёзиб қолдиришмаган. Улар дунёнинг ўйинларидан бешиб, дунёвий ишлар билар машғул бўлади.

Лақайлар Бобур Мирзо Хуросон сари ўтиб кетган йўлларда ва ўша талотўп замонларда яшардилар. Ҳозир ҳам яшаяптилар. Хастадил подшоҳнинг озурда кўнглига малҳам бўлган сўзларни айтган эл ва улуслар орасида лақайлар ҳам бор эди.

Лақайлар она заминга асир бўлиб яшарди. Тож-тахтдан Мосуво бўлган темурийзода учун инсоннинг оёғи етган замин Ватан ҳисобланади.

Бу кўҳна дунёда ҳар ким ўз ҳақиқатини топган эди. Ҳар ким ўзича ҳақ эди. Доимо шундай бўлган ва шундай бўлиб қолади. Дунёнинг ташвишлари ҳеч қачон адоғига етмайди.

«ЛАҚАЙЛАР ТОЖИКЧА ГАПЛАШАДИМИ?»

Бегим кунларининг бирида 2 «А» синфида ўқийдиган Гулруҳ Раҳмонова (раҳматли Шавкат Раҳмоннинг кенжа қизи) билан туркий халқлар тўғрисида суҳбатлашиб ўтирсак, бирдан:

– Лақайлар тожикча гаплашадими? – деб сўраб қолди.

Бу саволдан унчалик ҳайрон бўлмадим-у, андак тараддудландим. Синчков Гулруҳ учун тараддудланишим етарли бўлдию яна савол берди:

– Бўлмасам, лақайча гаплашадими?

– Ҳа, лақайча гаплашади. Агар лақайчани тушунишмаса, имо-ишоралар ёрдамида соқовча ҳам гаплашаверадилар, – дедим.

Кейин эсимда қолган лақайча сўзларни бир-бир рақам этдим:

– Янги меҳмонни «бебак» дейишади, сал каттароқ чақалоқни «майда бача» дейишади, майда бача «гўдак» бўлади, гўдак «бача» бўлади, бача «бўз бола» бўлади, бўз бола «жигит» бўлади, жигит «одам» бўлади. Шу ўринда, Гулруҳбегим, лақайлар тушунчасидаги «одам» сўзига изоҳ бериб ўтиш жоиз. Агар кўчадан биров чақириб келса, меҳмон эркак бўлса, «одам келди» дейишади. Лекин, меҳмон аёл бўлса, «аёл киши» деб алоҳида урғу берадилар. Яъни, аёлни «одам» деб атамайдилар. Бу дегани – аёл одам эмас экан деган маънони англатмайди. Аксинча, аёлга алоҳида эҳтиром кўрсатиш маъносида хонадонга аёл зоти ташриф буюраётганини таъкидлайдилар. Агар бирор киши ҳатто ўзининг энг яқин қариндошининг уйига бемалол кириб борса ҳам албатта: «Пўшт, пўшт! Меҳмон келяпти!»

деб товуш чиқаради. Яъни, мезбон аёлни ноқулай ахволга солиб қўймаслик чорасини олдиндан кўриб қўяди. Хуллас, лақайлар аёлларни эъзозлайди. Чунки, «жаннат оналарнинг оёғи остида» эканини яхши биладилар... Луғатимдаги лақайча сўзларни яна айтайми? Бўпти, эшитининг: «қазан» дейишади, «какурт» (кафтгир) дейишади, темир косани «аёк» дейишади (Навоий бобомиз ҳам шундай дердилар), лекин чинни косани «коса» дейишади, лаганни «тақсимча» дейишади, катта лаганни «лаъли» дейишади... Ўзбекистон оммавий ахборот воситалари томонидан тез-тез ишлатиладиган «нон ва нон маҳсулотлари» бирикмасини лақайлар «нон», «кулча», «чапати», «табаки» (товатошда пишириладиган нон; асосан тоғ-тошларда юрган чўпонлар пиширадилар), «қотирма», «қуйбоқ» (чегалдак), «қуймач» (бу ҳам чўпонларнинг нони – зувала олов остидаги кўрга кўмиб пиширилади) ва ҳоказо шаклида ўз номи билан атайдилар. Шавлани «жалама» дейишади. «Қуртоба» лақайларнинг миллий таоми. Афсуски, бу таом қандай тайёрланиши ҳозир эсимда йўқ, фақат «қуртоба»нинг мазаси оғзимда қолган, холос. Бундан ташқари, лақайларнинг миллий достони ҳам бор – «Жамшид» дейишади. Бу дostonни Бошқайнар қишлоғида яшайдиган Холбой бахшигина бошидан охиригача билади. 80-йиллари ЎзФА Тил ва Адабиёт илмий тадқиқот институтининг Тўра Мирзаев раҳбарлигидаги бир гуруҳ олимлари ўша дostonни уч кечаю уч кундуз мобайнида оҳанрабо тасмасига кўчириб келишган. Олимлар дostonнинг ўзига хос хусусиятларини (оригинал эканини) эътироф этганлар. Унда беш юздан ортиқ қаҳрамон иштирок этади. Айтмоқчи, Л. Н. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» эпопеясида ҳаммаси бўлиб тўрт юзга яқин қаҳрамон иштирок этади. Умр бўйи

подавонлик қилган ва фақат пода боқиб кунини кўриб юрадиган Холбой бахши ҳам беш юздан ортиқ қахрамон иштирок этадиган дostonнинг бирдан-бир ижодкори ва ижрочиси ҳисобланади. Бирдан-бир ижодкори десак унчалик тўғри бўлмайди, ҳар ҳолда, бу дoston лақайларнинг ижодий (оғзаки) маҳсулидир. Афсуски, лақайларнинг «Толстой» Бошқайнар қишлоғида яшаётганини ва ҳозир Толстой ёшини (83 ёшни) қоралаб қолганини кўпчилик билмайди...

– Алдоқчи, - дейди Гулруҳ ишонмай. – Лақайлар ўзбекча гапиришар экан-ку!

– Иби, нима бўпти?! Ўзлари шундай гапиришади-да. Ишонмасангиз, яқиндан Кўктошдан Неъмат Иброҳим деган шоир бобо келади; сизни кўшиб юбораман, шоирнинг лақай қизлари билан ўзингиз гаплашиб келасиз.

Гулруҳ иккиланиб қолди: жўнаворай деса, бу ёқда мактаби бор.

– Майли, ўйлаб кўринг. Эҳтимол, ёзда Шоҳруҳ акангиз билан бирга борарсиз.

– Қанийди...

Насиб қилса, Гулруҳ ёзда Лақайстонга боради; лақайлар билан шахсан гаплашади ва: «Ўзбекча гаплашар экан-ку!» деб бир олам ҳайрат билан қайтади.

Аммо, Гулруҳга ўхшаганлар Туркистонга Туркияда қанча? Ахир, уларнинг ҳаммасини шоир Неъмат Иброҳимга ёки ўз акаларига кўшиб, Кўктошга юбориб бўлмайди-ку? Демак, танишувнинг ёзма усулидан фойдаланиш лозим.

Шундай қилиб, камина «Лақайлар тожикча гаплашадими?» мавзусида ёзма иш ёзишга қарор қилдим.

Лақайларнинг қайси миллатга мансублиги Шўро ҳукумати даврида олимларни жиддий ўйлантириб кўяди.

Масаланинг жиддий тус олишига ижтимоий ҳодисалар сабаб бўлади: дунёнинг олтидан бир қисмида «социализм тўла» ғалаба қозонгандан кейин ҳам, биринчи беш йиллик (1927-32 й.) режалари тўрт йилда адо этилгандан кейин ҳам лақайлар жон-жаҳди билан Шўро ҳукуматига қарши курашни давом эттираверади. Шу боис махсус топшириқ билан Москвадан жўнатилган маузерли олимлар ижтимоий буюртмани бажаришга киришади. «Илмий тадқиқотлар»нинг илк самараси сифатида Ф. И. Лютко деган кимсанинг «Басмачество в Локае» номли китоби 1929 йилда Москва – Ленинград шаҳарларида босмадан чиқади. Ҳеч кимга сир эмас, китоб қандай мақсадда ёзилишига қараб далил-дастаклар тўпланади; Ф. И. Лютко ҳам «босмачилик» ҳаракати нима учун тўхтовсиз давом этаётганини (ўша пайтларда ўн йилдан бери миллий озодлик ҳаракати давом этаётган эди) мантиқан исботлаш мақсадида: «Лақайлар Ўрта Осиёга XIII асрнинг биринчи чорагида Чингизхон зобитлари сафида кириб келганлар. Чингизнинг Лақай исмли саркардаси бўлган¹», деб таъкидлайди. Сохта уйдирмани илмий истилоҳга киритган комиссар ўз фикрини мустаҳкамлаш учун шундай мулоҳаза юритади: «Ўзларининг жанговар қобилиятини йўқотмаган лақайлар қурол билан отга нисбатан сўнмас муҳаббатларини ҳам сақлаб қолган. Яхши от билан яхши қурол – лақай учун дунёдаги энг азиз нарсалардир. Удум бўйича куёв бўлаётган лақай қалиндан ташқари қайнотасига қилич ёки милтиқ совға қилади. Милтиқ совға қилиш одати 1924 йилда ҳам бор эди²». Кўриниб турибдики, муаллиф «босмачилик лақайларнинг қонида бор, урф-одатлари ҳам феъли-хўйига яраша» демоқчи бўляпти. У ўз мулоҳазаларини китобхон онгига михлаб қўйиш ниятида лақайларнинг битта мақолини

мисол тариқасида келтиради: «Қалиннинг бир қораси милтиқ, бир қораси совут билан довул». Ёлғонни яшириб бўлмайди. Холис ўқувчи ёлғонни дарров пайқаб қолади. Хусусан, Льютконинг мулоҳазаларида мантиқсизлик мавжудлиги бир қарашдаёқ сезилади: бўпти, куёв ўз қайнотасига қурол совға қилади дейлик. Бироқ, ёши бир жойга бориб қолган чол ўша қуролни нима қилади? Агар қурол зарурий мудофаа учун асқатмаса, бошқа пайт деворда осиглиқ тураверади. Чунки, ҳадемай неварга кўрадиган бобойнинг тўридан кўра, гўри яқин. Аксинча, қурол-яроқ куёвга совға қилинса, ҳа-а, бу ерда бир гап бор, деб шубҳаланиш мумкин эди. Қолаверса, агар қалинга қўшиб милтиқ ҳам берилса, демак муайян бир тарихий шароитда ўша матаҳ энг қимматбаҳо мол бўлади. Яъни, пул-товар муомаласи издан чиқиб кетган долғали замонларда бозори чакқон маҳсулот пул вазифасини бажара бошлайди. Юқорида келтирилган лақай мақоли ҳам бизнинг фикримизни исботлайди, холос. Ф. И. Льютконинг далил-дастаклари лақайлар мўғуллардан тарқалган, мўғулларнинг битта уруғи эди деган хулосани тасдиқлаш ўрнига, аксинча, чиппакка чиқариб ташлайди. Мабодо жанговар қобилият ёки от билан қурол яроққа муҳаббат авлоддан авлодга ўтиб келиши учун томирда мўғул қони гупуриб туриш шарт бўлса, хўш, нима учун ҳозир Мўғулистонда яшаётган халқ бир ярим минг йилдан бери миқ этмасдан Русияга вассал бўлиб, индамасдан чорвасини боқиб юрибди?.. Бизнингча, жанговарлик айрим миллатга хос хусусият бўлмасдан, балки бани башарга хос ор-номус тимсолидир. Фақат ор-номусини йўқотмаган миллатгина жанговар бўлади. Лақайлар ҳам дунёдаги камдан-кам улусга насиб этадиган ор-номус соҳибларидир.

Н. А. Кисляков («Очерки по истории Каратегина», Сталинабад, 1954), Б. Ғ. Ғафуров («История таджикского народа», Москва, 1952), Маллицкий («Учебное пособие о географии Таджикистана», Ташкент – Самарканд, 1929), И. П. Магидович («Население Бухары...», Ташкент, 1929) каби шўравий олимларнинг китоблари ҳам олдиндан белгилаб берилган «ижтимоий буюртма» асосида ёзилгани сабабли лақайлар тўғрисида ҳаққоний тушунча олишга тўсқинлик қилади. Уларда қанчалик илмий «хом ашё» тўпланганидан қатъи назар, моҳиятан «атомнинг кучини ўтин ёришга сарфлашган», холос. Лекин, терихий маълумотга эга ўқувчи юқоридаги манбалардан лақайлар Чингиз зобитлари сафида Ўрта Осиёга келмаганини исботлайдиган қўшимча адабиёт сифатида фойдаланиши мумкин. Агар ўша муаллифлар китоблари зукко ўқувчи қўлида тескари самара бераётганларини билсалар, албатта, сочларини юмдалашган бўларди.

Биз қисман бўлса-да лақайлар чингизийлар авлоди эмаслиги тўғрисида мулоҳазаларимизни баён қилдик. Эҳтимол, «чингизийлар, мўғуллар» каби атамалар Шўро замонида фақат ҳақорат сифатида ишлатилмаганда борми, ҳатто Тожикистон компартиясининг саркотиби ўз қавмини Чингизхонга боғлаши мумкин эди.

«Ўзбекистон халқлари тарихи» китобининг муаллифлари ҳақли равишда Туркистонда истиқомат қилаётган энг қадимий элатлар қаторида лақайларни ҳам кўрсатиб ўтган³. Аксарият нуфузли тарихчилар, элатшунослар Туркистон ҳудудида яшаётган лақайларнинг шажараси кўҳна эканига, улар қадимий турук будун фарзандлари эканига асло шубҳаланмайди. Шу жиҳатдан олиб кўрилса, Б. Х. Қармишева хонимнинг лақайлар тўғрисидаги бир қатор

салмоқли тадқиқотлари, айниқса, таҳсинга сазовордир. Айрим масалаларда яқдил бўлган олимлар фақат битта нуқтада кўпроқ баҳслашиб қолишади: хўш, лақайлар туркий миллатларнинг қайси бирига мансуб? Улар ўзбекми? Қарлуқми? Қатағонми?

Бу саволга имкон қадар тўғрироқ, илмий асосланган жавоб топиш учун Б. Х. Қармишева хонимнинг тадқиқотларидан, ўзимизнинг шахсий кузатишларимиздан фойдаландик.

Аввалом, ўқувчи бир нарсани яхши билсинки, гап лақай деган битта элат тўғрисида кетаётган эса-да, аммо элат таркибида юздан ортиқ уруғ, шох-шабба, бутоқ борлигини унутмаслик лозим. Лақайдан бошқа ўзбек элатларида бундай ходиса кам учрайди. Бу жиҳатдан лақайлар ноёб элатдир. Лақайларнинг бош бўғинлари Эсонхўжа ва Бодроҳли уруғларига бориб қадалади. Курдек уруғи ҳам лақайларнинг бош бўғини ҳисобланади. Эҳтимол, шундайдир. Балки, Курдек кейинчалик Эсонхўжанинг йўғон битта шохи сифатида пайдо бўлгандир. Бу масала баҳсли бўлгани туфайли ҳозирча унга шунчаки ахборот тарзида тўхталиб ўтамиз, холос. Қисқаси, Эсонхўжа билан Бодроҳли уруғлари таркибида юзлаб шох-шабба бор. Илгари ҳар бир уруғнинг ўзига хос тамғаси бўларди. Ўша тамға уруғ оқсоқоли ихтиёрида турарди. Агар зарур бўлиб қолса, оқсоқол қоғозгами ёки бошқа нарсаларга ўз тамғасини босиб берарди. Лақайлар қадимдан йилкичилик билан шуғуллангани учун кўпинча отнинг такасига ё куймучига тамға уриларди; тамға ёрдамида от ё таға кимга тегишли экани аниқланади. Тамғалар ҳозирги кунларда урф бўлган юмалоқ ёки тўрт бурчак муҳрлардан фарқли ўлароқ хийла содда шаклларда бўлган. Масалан, Бойназар ҳожининг

тамғаси ётқизиб қўйилган «саккиз»га (∞) ўхшаса, Тўраҳонбойнинг тамғаси Рим рақамидаги «бир»ни (I) эслатарди. Шаполатбойнинг тамғаси эса «плюс» (+) эди. Хўш, нима учун лақайларнинг тамғаларига батафсил тўхталяпмиз? Бунинг сабаби шундаки, тамғалардан фойдаланиш барча туркий халқлар учун хос бўлган одат ҳисобланган. Тамғаси бўлмаган халқ гўё эл қаторидан чиқиб қоларди. Тадқиқотчиларнинг аниқлашича, айнан лақайларникига ўхшаш тамғалар қозоқларнинг олчи, тилоу; туркманларнинг ёвмуд, така; қорақалпоқларнинг кенагас, ўзбекларнинг қипчоқ, қангли уруғларида учрайди⁴. Тамғалардан ташқари, лақай элати таркибидаги кўпгина уруғларнинг номлари ҳам бошқа туркий халқлар таркибидаги уруғ номларига айнан ўхшайди. Бу ҳодиса лақайлар ўз қобиғига ўралашиб ётган маҳдуд элат эмаслигини, аксинча, улар қадимдан баҳодир туркий халқларнинг бағрида бирбовур бўлиб яшаганини кўрсатади. Айни пайтда лақайлар билан қозоқ уруғлари ўртасида айрим ўхшашликлар бўлгани учунгина улар Шайбонийлар сафида Дашти қипчоқдан келиб қолишган деб қатъий ҳукм чиқариб бўлмайди. Улар VI асрларда Шарқий Туркистон маркази бўлган буюк салтанатга асос солганлар. Кейинчалик фаол ижтимоий турмушдан ўзларини бироз четга тортганлар – дунёвий ўйинлардан тўйганлар. Лақайлар Шарқий Туркистон худудларидан ғарбий кенгликларга таралиб кетади. Шунинг учун бўлса керак, ҳозир Жанубий Тожикистонда истиқомат қиладиган ўзбек уруғлари бири-биридан фарқ қиладиган икки гуруҳга ажралиб туради. Биринчи гуруҳга қарлуқ, барлос, мусо-бозор, калтатой, мўғул уруғлари мансуб бўлса; иккинчи гуруҳни лақайлар, дўрмонлар, қўнғиротлар, катағонлар, қовчинлар, марқалар,

семизлар, кесамирлар ташкил этади. Биринчи гуруҳ ўзларини «турклар» деб атаиди. Иккинчи гуруҳ вакиллари эса «Биз ўзбекмиз!» дейишади. Қизиғи шундаки, ҳар икки гуруҳ вакиллари бир тилда сўйлашади, бир-бирларининг тилини бемалол тушунади. Бир гуруҳнинг «турк», иккинчи гуруҳнинг «ўзбек» бўлиб кетишига сабаб, бизнингча, улар босиб ўтган тарихий йўл бўлса керак. Бу ўринда «йўл» деганда фақат жуғрофий атамани (униси – у ёқдан, буниси – буёқдан келди деган маънодаги атамани) тушунмаслик лозим. Тўғри, бир гуруҳ Дашти қипчоқ орқали, бошқа гуруҳ Шарқий Туркистон орқали Мовароуннаҳр этакларига ёйилиб кетган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бироқ, муайян бир тарихий даврда ҳаддан зиёд куч-ғайрат сарфлаб, ижтимоий ҳаётнинг долзарб жабҳаларида ўзини ҳар томонлама номоён этган элат ва миллат навбатдаги тарихий босқичга мадори қуриб, ҳолсизланиб чикиб боради. Элат ва миллат сафидаги фидоий инсонлар ҳар куни туғилавермайди. Соғлом эр-хотиндан полвон ўғиллар дунёга келиши мумкин. Аммо, фидокорлик фақат жисмоний қувватга боғлиқ эмас. Таъбир жоиз бўлса, фидокорликнинг бирламчи белгиси – бу маънавий етуклик; инсон ўз жонини нимага тикканини теран англамоғи лозим. Англаган фидокорлик – ҳақиқий фидокорлик. Яъни, йўлбошчининг ҳалокати миллий фожиа бўлса, йўлбошчининг изидан кетаётган бирорта ҳамроҳнинг ҳалокати фақат битта оиланинг бошига мусибат келтиради, холос. Чунки, йўлбошчи билиб туриб, кўриб туриб миллат учун жонини фидо қилса, йўлбошчининг изидан кетаётган ҳамроҳ этакчига садоқати туфайли ҳалок бўлади. Йўлбошчи ҳам, ҳамроҳ ҳам ўз зиммасига юклатилган тарихий вазифани сидқидилдан адо этади. Фақат уларнинг вазифалари миллат

учун турлича қимматга эга, холос. Қисқаси, Жанубий Тожикистон ҳудуди қадим-қадим замонлардан бери истиқомат қилаётган туркий элатларнинг бир гуруҳи ўзларини «турклар», бошқаси эса «ўзбеклар» деб атаётган бўлса, бунинг сабабини урф-одатлардаги, шевалардаги айрим ўзига хосликлардангина қидирмаслик керак. Ўша икки гуруҳдан қайси биридир муайян тарихий даврда ўзлигини намоён этган, сўнг узоқ муддат маст уйқуга кетган. Бошқа гуруҳ эса айнаи уйғониш, ўз-ўзини англаш фаслини бошидан кечираётир...

Лақайларнинг ўзига хос элат эканини Шўро олимлари ҳам алоҳида таъкидлайди. Биттаси шундай таъриф беради: «Лақайлар фақат тожикларга нисбатан эмас, ҳатто туркларга нисбатан ҳам ўзларини бошқача тутади. Улар ташқи кўринишидан ҳам аслзода туркийларга ўхшайди. Тўғри, уларнинг орасида малла соч, кўк кўз кишилар ҳам учраб қолади⁵».

«Турклар» гуруҳига мансуб уруғларнинг вакиллари форсийда бемалол гаплаша олсалар, «ўзбеклар» гуруҳининг вакиллари, хусусан, лақайлар (айниқса, уларнинг аёллари) форсийда деярли гаплаша олмасди. Айрим тоғли туманларда биринчи гуруҳ вакиллари ҳатто ўз она тилларини унутишиб, оилада фақат форсийда муомала қила бошлаганини кузатиш мумкин. Лекин, улар ҳамон ўзларини «турклар» деб атайди. Лақайлар эса ҳатто тожикларнинг қишлоғига ичкуёв бўлиб борса ҳам бутун оила тилини ўзгартира олмаган тақдирда, ҳеч бўлмаса, фарзандларини албатта ўзбекча сўзлашга ўргатади. Лақайлар миллатга хос қадриятларни ниҳоятда авайлаб-асрайди. Гўё тошкентлик шоир Миразиз Аъзамнинг: «Тилимни бермайман, борим берсам ҳам... Менга нима қолар тилимни берсам?!» сатрлари

айнан лақайларни назарда тутилган ҳолда ёзилгандек туюлади. Иймони бутун, матонатли элатгина охирги нафасигача ўзлигига содиқ қолади.

Хўш, лақайларнинг ўзлари нима дейди?

Биз юқорида эслатиб ўтганимиз каби Шўро ҳокимияти ўрнатилгач, ҳар хил сабаблар билан («ижтимоий буюртмалар» асосида) лақайларнинг кимлиги масаласи кун тартибига қалқиб чиққан эди. Энг қизиғи шундаки, Шўро ҳокимияти ич-ичидан чириб, емирилаётган кунларда яна-тағин лақайларнинг кимлиги масаласи қўзғалиб қолди. Афсуски, қизил салтанатнинг илк дамларида йўл қўйилган хатолар яна-тағин такрорланади: аксарият Москвадан ташриф буюрган олимлар лақайларни «лақай» деб, уларнинг ўзбекларга алоқаси йўқ деб исботлашга уринди. Бу борада негадир ҳарбийларнинг «Красная звезда» рўзномаси билан «Дружба народов» ойномаси бошқаларга ўрناق кўрсатди. Бу масалага Шўро ҳарбийларининг Бош қароргоҳи нима учун араллашиб қолганини ўша пайтларда кўпчилик тушунмади. «Халқлар дўстлиги»ни мустаҳкамлашга хизмат қиладиган Москва ойномасининг хурмача қилиқлари ҳам кишиларни ҳайрон қолдирди. Ақл-фаросати бор одамлар шамол қаёққа қараб эсаётганини дарҳол пайқаб олдилар ва «ижтимоий буюртма»ни бажараётган москвалик «олимлар»га зарбалар бердилар. Чунки, Марказдаги мутасадди идоралар амалда ягона миллат вакиллари ўртасига нифоқ уруғини сочмоқни кўзлаган эдилар. Шукрки, уларнинг сўнгги хийла-найранглари самара бермади. Охирги беллашувда лақайлар соф ғалабага эришди. Ҳа, бу гапни тўғри маънода ишлатяпмиз. Негаки, ўринсиз мунозарага айнан лақайларнинг ўзлари чек қўйди.

Мана, Кўктошда (Душанбе шаҳрига туташ туманда) чоп

этиладиган «Лақай овози» ҳафтаномазининг 1991 йил 2-сонида босилган «Биз – ўзбекмиз!» мақоласидан олинган айрим кўчирмаларни фикримизнинг далили сифатида келтиришимиз мумкин:

«Лақайларнинг шеваси барча ўзбек қабила ва элатлари учун тушунарли. Лақайлар ҳам бошқа ўзбек қабила ва элатларининг тилини яхши тушунадилар. Албатта, шевага хос айрим сўз ва иборалар бундан мустасно. Лекин, бу шевада ҳазрат Навоийнинг ўлмас асарлари бор. Бу шевада ҳозир ўзбек тилида ишлатилмайдиган қатор соф туркий сўзлар ҳам бор. Лақай элатининг оғзаки ижоди 96 бовли ўзбек халқининг оғзаки ижодига тамоман ўхшашдир... Лақайлар яшаган ва яшаётган кенгликлардаги жой номларининг кўплари Фарғона ва Зарафшон водийсида, Еттисувда учрайдиган жой номларини гўё такрорлайди. Эътибор беринг: Кўктош, Норин, Етимтов, Ёвон, Такасакирди, Қайнар, Оқжар ва ҳоказо. Бу ўхшашликлар ҳам лақайлар ўзбек миллатига мансуб эканини исботлаб турибди. Ахир, биз ҳаммамиз бир – ўзбекмиз!»

Кўчирма олинган раддия-мақоланинг муаллифлари А. Алимов билан А. Жўрақулов деган биродарларимиз.

Ўша пайтларда тузилган «Лақай овози» уюшмасининг низомида: «Ўзбек миллати таркибида лақайларнинг элат сифатида эътироф этилишини (1-модда) таъминлаш – асосий вазифамиз», деб белгиланган эди⁶.

Айтмоқчи, «Лақай овози» ҳафтаномаши «Эзгулик ва такво йўлида бирбовур бўлинг!» деган шиорни байроқ қилиб олган ва саҳифаларида эълон қилинадиган мақолаларда ўқувчиларни мудом бирдамликка даъват этарди.

Ниҳоят, «Лақайлар тожикча гаплашадими?» мавзусида

ёзган ёзма ишим ҳам поёнига етди. Бу ишим Гулруҳни қониқтирадимми-йўқми, билмайман. Ишқилиб, гажжакдор «2» баҳо қўймаса – бас, марра меники. Кейинги синовгача Худо пошшо!

Дарвоқе, буюк миллатдошимиз Исмоилбек Гаспирали 1907 йилда «Таржимон» газетасининг 52-сонидан бундай деб ёзган эдилар:

«Миллатимиз бошқа миллатлар орасида яшамоқда. Бошқа миллатлардан ўз вужуди, келажagini ҳимоя қилишига мажбур бўлмоқда ва бўлиши керак. Инсонлар ва миллатлар иддао ва муборизлардан воз кечиб, жумласи «бародарон» бўлгунга қадар бизлар каби заиф ва ортда, тубанда қолмиш миллатлар бор кучлари билан миллиятни, яъни борлигини мудофаа ва муҳофаза қилишлари керак.

Замонамизда ва бундан сўнг ҳам бир қанча вақт жумла миллатлар «мен – бошқа, сен – бошқа» йўлида бўлишлари ҳолида йўқ бўлиб кетмаслик учун бизлар ҳам вақт ва замонга кўра мудофаа ва муқобалада бўлишимиз фарзи аиндир. Бу дунёнинг кураш ва талашларида мағлуб ва қоришиб кетмаслик учун биринчи силоҳ ва қурол таҳсили камолот ва маорифдир. Миллий руҳ ила тарбия кўрмоқ, ўз тилимизда илм ва адабиёт етиштирмоқдир».

Иқтибос тамом.

Бундан ортиқ лақайлар тўғрисида яна нима дейиш мумкин?! Ҳар қандай миллат учун тил, дил ва иш бирлиги ҳамон долзарб масала ҳисобланади. Вассалом.

АМИРНИНГ ШАЛОҚ АРАВАСИ

Тарихий маълумотларга караганда, Худоёрхонга учинчи марта ҳокимиятни эгаллаб олиши учун Бухоро амири Музаффар шахсан ёрдам беради: у қуролли кучлари билан Фарғонага «салиб юриши» қилади. Натижада Худоёр 1865 йили Қўқон хонлиги тахтини охириги марта эгаллайди. Амир Музаффар эса «ҳамкасби»га кўрсатган ёрдами эвазига Фарғонадан икки мингга яқин чиройлироқ қиз-жувонни Бухорога ҳайдаб кетади¹. Албатта, кўҳликкина фарғоналик аёлларнинг бир қисми бевосита амир ҳарамини тўлдиради, бошқалари бўлса, амирдан қушбегига, қушбегидан аскарбошига, аскарбошидан аскарга, аскардан аскарга, аскардан аскарга... тортиқ қилинади.

Амирдан то аскарларга қадар Бухорода кайфу сафо билан машғул бўлиб ётган кезлари Русиянинг музаффар лашкари аллақачон амирлик ҳудудига бостириб киради: руслар Самарқандни эгаллайди, Шаҳрисабз ва Китоб туманлари рус босқинчиларининг отхонасига айланади. Амир Музаффар шарофати билан тахтга ўтириб олган Худоёр рус босқинчилари лашкарининг зобитларидан бири бўлмиш генерал Романовский номига «дўстона табрикнома» жўнатади ва «оқ подшога чин юракдан биродар бўлиб қолишни истайман» деб, дил изҳорини баён этади. Ишонган иттифоқчисидан ҳам, ишончсизлик оралаган халқидан ҳам нажот йўқлигига амин бўлган амир Музаффар 1868 йил 23 июн куни Русияга қарам (вассал) бўлиш тўғрисидаги шартномага муҳр босади, 125 минг тилла танга миқдорида товон тўлашга мажбур бўлади. 1870 йилда (ҳижрий 1228 йил, Жумодил аввал) Буюк Британиянинг Ҳиндистондаги қирол муовини (вице-қирол) номига ёрдам сўраб нома ва

элчи йўллайди. Аббосхожа мактубни эгасига топширади. Бироқ, мактубдан ҳеч қандай натижа чиқмайди. Зеро, ўша пайтлари ҳам қарға қарғанинг кўзини чўқимас эди. нажот асло четдан келмаслигини, фақат халқдан чиқиши мумкинлигини амир Музаффар хаёлига ҳам келтирмайди. Унинг назарида халқ фуқаро эди, фақиру ҳақир эди. аслан, кўй кўмондон бўлган шерлар галасидан шер кўмондон бўлган кўй пода афзалдир. Амир Музаффар эса шерлигини ҳарамда номоён этади, холос.

Амирлик ҳокимияти билан халқ ўртасида пайдо бўлган жарлик тобора чуқурлашиб бораверади. Чунки, ҳокимият халқ манфаатларини ҳимоя қилмасди, аксинча, ҳокимият фақат амалдорларнинг нафсини қондиришга хизмат қиларди, холос. Бундай ҳокимият ҳукмрон бўлган давлат фуқароси учун мамлакатнинг мустақил ёки қарам бўлиши деярли ҳеч қандай аҳамиятга эга эмасди. Улар зулм ва залолат ботқоғида яшашга маҳкум этилгандилар. Қўйдай ювош, чумолидай беозор халқ қон ютиб, қон қусарди – додини кимга айтишни билмасди. Халқ бир чора замон истарди, чорасизликдан қутилиш йўлларини билмасди. Кўмондони кўй-кўчқор эди, кўтос валиаҳд эди...

Лақайлар Бухоро амирининг «ислоҳотлари туфайли» XX аср арафасида қирилиб битиши ҳам мумкин эди. Улар ташқи оламдан узилиб қолади. Ташқи олам билан боғлаб турган восита – зотдор отлар қўлдан кетади. От ўрнини босадиган тойлар вояга етгунча ўн-ўн беш йил муддат ўтади. Бу давр орасида йилқининг зоти тозаланиши, сараланиши тақозо этиларди. Лақайларнинг хўжалик ичкарасидаги фаолияти доимо йилқичилик билан чамбарчас боғлиқ кечади. Илгари улар Шимолий Афғонистон ҳудудлари бўйлаб бевосита илғор мусулмон мамлакатлари билан алоқа ўрнатиб турган

бўлса, 1895 йил 1 январдан эътиборан Русия империясининг божхона қопқалари Бухоро – Афғон чегараларига кўчирилгач, лақайлар русларнинг ички бозоридаги тужжорга айланиб қолади. Харид қуввати чекланган харидорлар – лақайлар эди. Халқ камбағал бўлгач, ўз-ўзидан бозордаги нарх-наво арзон бўлади. Шарқий Бухородаги арзончилик рус судхўрларини тадбиркорликка ундайди. Хусусан, Б. Литвинов исмли кузатувчан кимса Шарқий Бухорода 1910 йили кўрган-кечирганларини куйидагича таърифлайди: «Ҳисорда деҳқончилик маҳсулотларининг арзонлиги худди эртақларда рўй бераётганга ўхшайди. Масалан, ўн боғ йўрғичка 2 пул (0,5 тийин), 12 пуд буғдой 10 танга (2 сўм). Ҳисордан буғдойни ташқарига олиб чиқиб сотиш жуда мушкул вазифа. Йўл йўқлиги, Амударёнинг олислиги туфайли фаровон ўлканинг бойликлари исроф бўляпти. Мўл-кўл дон захирасига эга бўлган аҳоли ўзига керакли бўлган маҳсулотларни айрибошлаш, сотиш имконияти йўқлиги туфайли кашшоқ ҳаёт кечирмоқда. Ҳисорда чит чопони бўлган киши беҳад бой ҳисобланади; лакланган этик кийиб юрган одам эса бойларнинг хўрози бўлади. Бу ўлка савдогарчилик учун фойданинг кони экан. Амир амалдорларига закот, хирож, аминана тўлаётган аҳоли ҳокимиятга ўлпонни пул билан тўлашга мажбур этилса борми, савдо-сотик янада авж олиб кетарди⁵». Рус «тадбиркори»нинг таклифи амир томонидан сўзсиз қабул қилинади: ўша пайтгача амир амалдораларига ўзлари етиштирган хомашё маҳсулотларини тортиқ қилиб, ўлпон тўлаётган аҳолидан солиқлар пул билан ундириб олина бошлайди. Маҳсулотни пулга чақиш ташвишига тушиб қолган одамлар ички бозорни бир хил хом ашёларга тўлдириб юборади. Бухоролик, русиялик савдогарлар эса

бундай арзон маҳсулотларни кўтарасига сотиб олиб, эвазига қора пул бериб кетади. Халқ оммавий равишда қашшоқлашади. Арзончилик – юрт фаровонлигини кўрсатадиган ўлчам эмас, балки иқтисодий-сиёсий тизим путурдан кетганини кўрсатадиган барометр бўлиши мумкин. Лақайлар табиий равишда Бухоро амирининг ички бозоридан ҳалол харидор қидиради: ён-атрофда яшайдиган қавмлар – дўрмонлар, қўнғиротлар, туркманлар билан алоқа ўрнатадилар. Кофарниҳон бўйларида асосан шолчилик билан машғул бўлган марка уруғининг вакиллари ҳам лақайларнинг фаол шериклари бўлиб қолади.

Амир Русияга вассал бўлгач, ўз паноҳидаги халқнинг аҳволи билан деярли қизиқмайди; халқ ўз ҳолига ташлаб қўйилади, ҳар ким ўз билганича тирикчилик ўтказа бошлайди. Бундай шароит руслар учун жуда қўл келади. Улар иқтисодий ҳаётда етакчи мавқени эгаллаб олади; пишиқ-пухта режалар асосида маҳаллий халқни рус империясининг манфаатларига хизмат қилдиради. Ички Русиядан юборилган «кузатувчи»лар Шарқий Бухородаги аҳволни синчиклаб ўрганади ва ўз ҳисоботларида босқинчи маъмурларга фойдали маслаҳатлар бериб туришади. Жумладан, Марказий Осиё тўғрисида бир неча китоб ёзган Д. Н. Логофет «Среднеазиатская жизнь» газетасида қуйидаги мулоҳазаларини баён этади: «Шарқий Бухорода Фарм, Болжувон, Ҳовалинг, Кўлоб шаҳарлари буғдой сотадиган асосий шаҳарлар бўлса, Сарой, Саричашма, Пошин қишлоқларидаги бозорлар буғдой сотиладиган йирик туман марказларидир. Мана шу нуқталарга бутун аҳоли буғдойларини олиб чиқади; у ердан Ҳисор ёки Ғузорга, ундан наридаги Қарши ва Бухорога туяларда юк олиб кетилади. Саройда кемаларга ортилган буғдой Термиз ва

Каркига жўнатилади. Туяларга юкланган буғдой Қободиён, Шеробод орқали ҳам четга чиқарилади... Август ойидан эътиборан буғдойларни кўтарасига оладиган савдогарлар Каркидан, Термиздан, Хивадан Шарқий Бухорога кела бошлайди. Кўплар буғдой захирасини туяларда Саройга олиб боришади-да, у ердан кемаларга ортиб Амударё бўйлаб Термизга ёки тўғридан-тўғри Ҳисорга, Қаршига, Бухорога жўнатадилар⁶». Бошқа бир муаллифнинг эътирофи этишича, 1917 йил Октябр инқилобига қадар Лақайистондан қирк минг тоннага яқин дон маҳсулотлари четга олиб чиқиб кетиларди. Афғон савдогарлари Шарқий Бухорога ҳинд чойи, саллабон газлама олиб келишар эди.

Қизиғи шундаки, савдо-сотик билан лақайлар ҳам шуғулланишарди. Бу соҳада асосан тожиклар, Бухоро яхудийлари, арманилар жонбозлик кўрсатишарди.

Шўро ҳокимияти ўрнатилган (албатта, нисбий) дастлабки йилларда ҳам Лақайистонда арзончилик эди. Хусусан, 1923 йили Янгибозор (ҳозир Кофарнихон деб қайта номланган) туманида қуйидаги нарх-наволар қайд этилган:

Темир белкурак – 2 сўм 50 тийин,
бир пуд жун арқон – 2 сўм,
маҳаллий болта – 4 сўм,
кетмон – 5 сўм,
бир дона чинни пиёла – 60 тийин,
бир дона чинни чойнак – 2 сўм,
маҳаллий чарм ковуш – 5 сўм,
маҳаллий этик – 9 сўм,
бир қадоқ чой – 3 сўм,
бир қадоқ туз – 4 сўм,
бир қадоқ тамаки – 25 тийин,

бир қадоқ нос – 25 тийин,
битта от – 200 сўм,
битта хўкиз – 100 сўм,
битта эшак – 30 сўм,
битта ҳисори кўй – 20 сўм,
битта сигир – 40 сўм,
битта эчки – 12 сўм,
бир дона қовун – 10 тийин,
бир дона тарвуз – 20 тийин,
бир қадоқ узум – 10 тийин,
бир пуд буғдой – 1 сўм 30 тийин,
бир пуд гуруч – 5 сўм 50 тийин,
бир дона оби нон – 10 тийин,
бир дона бедана – 45 тийин⁸.

Албатта, бу ҳол Шўро ҳокимиятининг халқпарварлигини англамайди. Боз устига, ҳали Шарқий Бухорода фақат қизилларнинг постхоналари жойлашган қишлоқлардагина шўро ҳомимияти ўрнатилганди, холос. Нисбий арзончилик – амир давридан қолган касофат эди. Халқ йил давомида пешона тери билан етиштирган дехқончилик маҳсулотларини сув-текинга сотиб, рўзгорига керакли енгил саноат буюмларини харид қилишга мажбур бўлади. Пул-товар муносабатлари адолатсиз йўсинда қарор топгани боис ноз-неъмат етиштирадиган халқнинг елкасига офтоб тегмасди.

Шўро даврида эълон қилинган адабиётларда кўпинча, амир Шарқий Бухорода ўз ҳокимиятини лақайлар кучига таянган ҳолда мустаҳкам ушлаб турарди, деган даъвога дуч келамиз. Лекин, шўро давридан илгари ёзилган адабиётларда ва манбаларда бунинг аксини кўриш мумкин. Аслида-чи? «Бухоро амиридан норози бўлган лақайлар

кўзғолон кўтаради. Кўзғолонни бостириш учун амир сараланган рус казакларидан тузилган ҳарбийлар жўнатади. Кўзғолон шафқатсизларча бостирилгандан кейин ҳам лақайлар мустақилликни қўлга киритиш ғоясидан воз кечмайди; улар ғолиблардан ҳамон нафратланади. Бухороликлар лақайларни «кўзғолончилар» деб камситади. Ҳозир Бухоро амирининг қўли баланд келиб турган бўлса-да, аммо қайтмас қора халқни тавбасига таянтиришни истамайди. Чунки, муҳорабада бутунлай устун келишига ишонмайди. Шунинг учун лақайларни ўз ҳолига қўйди. Энди улар бемалол йилқичилик билан машғул бўлиши мумкин. Афтидан, мана шу имтиёз воситасида Бухоро ҳукумати эркесвар халқни ўз тарафига оғдириб олишни кўзляпти, шекилли. Бироқ, бухороликлар қанчалик тиришмасин, бари бир хоҳлаган натижага эришаётгани йўқ⁹». Кўриниб турибдики, агар лақайлар Шарқий Бухородаги бошқа элатларга нисбатан қандайдир имтиёзга (мисол учун, бемалол йилқичилик билан шуғулланиш «имтиёз» саналса) эга бўлса, бунга улар амирнинг эркатоилари бўлгани учун эмас, аксинча, унга ашаддий душман бўлгани ва эркесварлик ғоясига садоқати туфайли эришган. Амир билан лақайлар масаласига «синфий» нуқтаи назардан ёндошган Б. Ғ. Ғафуров каби муаллифлар эса: «Амирлик бу ерда эски асилзода уруғ оқсоқолларига, сипоҳи ва навкарларга, уламоларга, заминдорларга, бойларга суянади¹⁰», деб хулоса чиқаради. Гўё амир томонидан нуфузли шахсларга берилган бир пулга қиммат рамзий унвонлар («туғсабо», «мироҳўр» каби) уларни лақайлар таркибидан ажратиб олиб, амирнинг малайларига айлантириб қўйгандек!

Шу ўринда лақайлар тарихи билан жиддий шуғулланган

Қормишева хонимнинг хулосалари ҳам беихтиёр кишининг энсасини қотиради.

Кўчирма:

«Амалдорлар ўртасида лақай саркардалари ҳақиқатан ҳам алоҳида мавқега эга эди. Тиниб-тинчимас лақай элатини итоатда ушлаб туриш ва ўзига таянч топиш, ўзига хос жазо гуруҳини барпо этиш ва улар ёрдамида итоатсиз халқларга, хусусан, тожикларга қарши курашиш учун амир ҳукумати лақайлардан кўплаб навкарликка одам оларди. Бундан ташқари, уларга **танҳо** сифатида икки ва ундан кўпроқ баробар хўжалик ҳадя этиларди. Бошқа уруғдан бўлган навкарлар орасида қоровулбеги бўлса, 6 қўш (бир қўш – бир жуфт хўкиз ёки бир жуфт хўкиз билан бир мавсумда ҳайдаб тугатиладиган ер) берилса, лақай-қоровулбегига 15 қўш бериларди. Натижада лақайларнинг деҳқон хўжаликлари ёппасига танҳо сифатида навкарларга тақсимлаб берилган ва лақайлар лақайларнинг қўлида крепостной эди. Лақай амалдорлари амир ҳокимиятидан халқ кўзғолонларини бостирадиган жазо куроли сифатида фойдаланарди. Собик Болжувон беклигида яшайдиган битта лақай чолнинг айтишича, «бек манғит уруғидан бўлса ҳам, лекин амалда «оқ уйли» (ўтовли) лақай ҳукмронлик қиларди».

Юқорида баён этилган фикр-мулоҳазалардан маълум бўляптики, гўё лақай элатининг асилзодалари бекорга шўро ҳукуматига қарши жон-жаҳди билан курашмаган экан. Улар уруғчилик саркитларидан хиёнаткорона, устомонлик билан фойдаланади; кўпинча зўрлик ишлатиб, элатдошларини кўрқитиб оми халқни босмачилик ҳаракатида иштирок этишга мажбур қилишарди. Шу боис босмачиларнинг тўдалари уруғларга бўлинган ҳолда ташкил қилинар, тўда бошида оқсоқол ёки уламо турарди. Эшонларнинг –

сўфийлар сулуки раҳнамоларининг бу ҳаракатда махсус ўрни борлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Улар кўплаб муридларидан ғаразли мақсад йўлида фойдаланади; қиёматдан кўрққан муридлар пирлари айтган гапни сўзсиз адо этишади. Меҳнаткашларнинг душманлари томонидан экиб ташланган исломпарастлик ғояси босмачилик ҳаракатида мисли кўрилмаган аҳамиятга эга бўлди¹¹.

Лақай руҳининг «муҳандиси» бўлиши мумкин бўлган қаламкаш хоним томонидан бундай сўзларнинг оқ қоғозга тўкилиши фақат оппоқ қоғоз юзини қора қилса кошкийди!

Боя айтганимиздек, Октябрь инқилобигача эълон қилинган адабиётларда ҳатто рус муаллифлари таъкидлайдиларки, лақайлар «эрксевар» бўлгани туфайли амир уларни ўзига оғдириб олиш ниятида «имтиёз» беришга мажбур бўлади. Эрксеварлик ғоясига садоқат — лақайларнинг қон-қонига сингиб кетган. Шу боис амирга ҳам ўз озодлигининг поймол этилишига йўл қўймайдилар; амир эса лақайларнинг оқсоқолларига, эшонларига турлитуман унвонлар ҳада этади ва шу йўсинда лақайларнинг кўнгини овламоқчи бўлади. Қолаверса, Русияда 1861 йилга қадар амал қилинган крепостной ҳуқуқи ҳеч қачон лақайлар ўртасида расм бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмасди. Чунки, ўша ҳуқуқ 1861 йилдаёқ оқ подшо томонидан бекор қилинади; оқ подшо бекор қилган ва ижтимоий тараққиётга ғов бўлган эскилик саркитининг вассал ўлкада жорий этилишига, албатта, Тошкентда ўтирган «ярим подшо» ҳам, Когонда амирнинг ҳар бир қадамини зимдан кузатиб ўтирган (айғоқчилари Шарқий Бухоро ҳудудида кезиб юрарди) Резидент ҳам тиш-тирноғи билан қарши турган бўларди.

Лақайдан чиққан бой ҳеч қачон ўз элатдошини қулдай

ишлатмайди. Улар эзгулик ва тақво йўлида аллақачон бирбовур бўлган элатдир. Лақайлар ўртасида кескин табақаланиш рўй бергани ҳеч вақт кузатилмаган. Бойлар бўлса, доим камбағалларга ёрдам беради. Агарда бойликка ҳирс қўйган «янгибой» чиқиб қолса, лақайларнинг ижтимоий турмуши шу тарзда тузилганки, қуюшқондан чиққан кимса дарҳол қолипга тушириб қўйилади. Эшонлар, муайян уруғларнинг пирлари элат ичкарасида гўё ислоний адолатнинг толмас тарозибонларига ўхшайди. Одатда, ҳоли келмайдиган камбағал тўй-маърака ташвишига тушса, эшон – пир тўйбоши бўлади. Пирнинг сўзи – лақай учун қонун. Негаки, пир Оллоҳ олдида барча баробар эканини лақайларга мудом эслатиб туради. Пир ҳокимият ўзгаришига мос равишда чопонини ўзгартирмайди. Пир фақат Оллоҳдан кўрқади, фақат Оллоҳ қаршисида бош эгади. Пирга иқтидо қиладиган мурид – лақай ҳам Оллоҳдан бошқасини тан олмайди. Худди шу маънода лақайлар консерватив элат. Қадимий урф-одатлар, инсоний урф-одатлар ҳар бир лақайнинг қонига сут билан киради ва жон билан чиқади.

Амирнинг шалоқ араваси лақайлар истиқомат қиладиган Шарқий Бухоро худудида бир юзу саксон йил (1740 йилдан 1920 йилгача) ғийт-ғийт қилди. Кейин Шўро ҳокимиятининг «полупорка»си ҳам Лақайистонда етмиш йил ғийт-ғийт қилди. Ҳокимиятлар ўзгарди, ҳукмдорлар ўзгарди, салтанатлар емирилди – тарих учун қисқа бўлган, аммо инсон умри учун хийла узун бўлган икки юзу эллик йил мобайнида Лақайистон тупроғига кимлар келди, кимлар кетди. Кўҳна очун ҳам бир неча бор сарупосини янгилаб олди. Лақайлар эса ўша-ўша – эрксевар, ёвкур, чечангина.

Лақайлар амирнинг шалоқ аравасига тушмаган;

амирнинг аравасига тушиб, ашуласини айтмаган. Улар доимо ўзларининг ашуласини айтган. Бу ашуланинг номи – ЭРК. Лақай эрк билан дунёга келади ва эрк билан дунёдан ўтади. Уни ҳеч кимга бермайди.

ВАТАН ЖЎҒРОФИЙ ТУШУНЧАМИ?

Одатда, Лақай ёки Лақайистон дейилса, Кўктош, Дахана кийик, Фақиробод, Орол (Куйбишев номли), Ёвон туманлари тушунилади. Бу туманлар Кофарниҳон дарёсининг сўл соҳилида жойлашган; баъзи туманларнинг ғарбий чегараси Вахш дарёсининг ўнг соҳилига тутшиб кетади. Шартли равишда Лақайни айланага ўхшатиш мумкин. Чунки, барча туманлар Ҳисор водийсида жойлашган. Айланага ўхшатилишига сабаб шуки, лақайлар йил фаслларининг ўзгаришига мос равишда мана шу водий ҳудудида гоҳ ёзлокқа, гоҳ қишлоққа кўчиб, айланиб юришади. «Кўчманчи» атамаси бу ўринда кўпчилик тасаввуридаги маънони англамайди. Балки, кўчма маънони билдиради, холос. Лақайларнинг кўчиши билан Ўрта асрлардаги овруполик варварларнинг кўчиши ўртасида еру осмонча фарқ бор. Лақайлар баҳорда ёзлок – ям-яшил адирларга кўчади, қишда эса иссиқ қишлоқларга қайтадилар. Ёзда қишлоқларни, қишда эса ёзлокларни қаровсиз ташлаб қўймайди. Оқсоқоллар қарорига мувофиқ равишда тайинланган навбатчилар ёзлок ёки қишлоқни яроқли ҳолда сақланишига жавобгардир. Хуллас, лақайларнинг кўчишини худди шаҳарлик бойваччаларнинг ёзда шаҳар ташқарисидаги чорбоққа кўчиб ўтишига ўхшатиш тўғрироқ бўлади.

Ҳисор водийсида истиқомат қиладиган қавмлар «ҳисорий лақайлар» дейилади.

Амир замонида Шарқий Бухоро ҳудудида иккита беклик бор эди. Бири Ҳисорда ўтирарди, иккинчиси Болжувонда ўтирарди. Ҳар икки беклик ҳудудида ҳам лақайлар нуфузли мавқега эга бўлган; уларни амир амалдорлари ҳурмат

қилган. Амир ҳоқимияти лақайлардан кўрққан. Кўркув ҳурматга айлантирилган. Доим кўркув остида яшаб бўлмасди, лекин қўл қовуштириб яшаш мумкин. Лақайлар табиатан мулозаматни ёқтирмаса-да, аммо қўл қовуштириб турадиган ҳоқимият вакиллари ноўрин ранжитмасди. Амир ҳоқимиятининг бор-йўқлиги уларни қизиқтирмасди. Агар ҳоқимият борлигини билдириб қўймоқчи бўлса, кейин пешонасига шаппатилаб кўп афсусланади. Негаки, лақайлар ҳоқимиятнинг ўрни қаерда эканини дарҳол кўрсатиб қўйишарди; ҳоқимият яна тагин пойгаҳга бориб қўл қовуштиради. «Тек тур», дейди лақай. Ҳоқимият эсли-хушли лақайи от каби уззукун тек туради.

Ёвондан ўркач-ўркач адирлар ошиб, камарлардан ўрлаб, тепаликлардан эниб жануб томон борилса, Оқсув устидан чиқилади. Оқсувдан сўнг Данғара тумани келади. Данғарада Кўлобга, ундан Болжувонга йўл бор. Илгари беклик Болжувон деб аталган бўлса, Шўро замонига келиб вилоятга Кўлоб номи берилди. Илгари бизнинг қавм-қариндошларимиз «Болжувон лақайи» деб аталган бўлса, кейинчалик «Кўлобий лақайлар» деб номланди. Кўлобий лақайларни «байрам» дейишади. Лақай элатининг «байрам» уруғи асосан собиқ Болжувон беклиги ҳудудида яшайди. Помир тоғларидан оқиб тушадиган Қизилсув соҳиллари, Сарой камар, Ҳовалинг кентлари байрамларнинг ватани бўлган.

Лақайни хаёлан қамраб олмоқ учун, албатта, Ҳисор кўрғонидан сафарга отланиш лозим. Жануб томон илдам одимлаймиз. Одимлар чарчагач, отга минамиз; отни ниқтаймиз. Сувлиғини чайнаб, пишқириб бораётган жонивор ёлини тоғдан эсаётган майин шабада силаб-сийпалайди.

Кофарниҳоннинг сўл ирмоғи Элак соҳиллари кир-адирлар оралаб ўтиб келади; ҳеч кутилмаган жойда қаршинғизда илонизи дарё пайдо бўлади. Обихингов дарёсининг қуйи оқими ҳам то Амударёга туташ нуктагача адирлар оралаб келади. Йўловчи денғиз сатҳидан 1800-2000 метр баландликда кетаётганини дафъатан билмайди. Фақат отни чарчатмаслик учун адир белида белбоғ бўлиб турган ёлғизоёқ сўқмоқ бўйлаб юриб-юриб, Хоразмшоҳларнинг кўҳна истехкомлари мисоли титилиб ётган тизма тоғларга дуч келасизу ундан ошиб, ям-яшил водий пойинғизда ястаниб ётганига гувоҳ бўласиз. Шундагина денғиз сатҳидан хийла баландликда, бошинғиз узра муаллақ турган укпар булутлар остида юрганинғизни билиб қоласиз. Эски тоғ тизмалари шимолий-шарқдан жанубий-ғарб томон ёнма-ён кетаверади. Учокда яхлит кўринган Ҳисор водийси Даҳана кийик, Фақиробод, Ёвон, Кўктош, Рангонтов каби мўъжаз водийчаларга бўлиниб туради. Тизмалар чегарасида бўлинган водийчаларнинг иқлими ҳам ўзгаради. Ёвонда ёз ниҳоятда иссиқ, Кўктошда дим келса, Рангонтов ёки Фақирободда ёз бўйи ғир-ғир этиб роҳатижон шабада эсиб туради. Тоғ тизмаларининг шимолий-шарқ томони Помир тоғига туташса, жанубий томони Амударё соҳилларига эниб, текислик билан тенглашиб кетади. Ҳисор кўрғонига чегарадош бўлган Даҳана кийик, Фақиробод, Кўктош, қисман Ёвон водийчалари ихчамгина бўлса-да, уларнинг этак тарафи – жанубий қисми кенг-мўл. Шу жиҳатдан Ҳисор водийсини кампирларнинг кўйлагига ўхшатиш мумкин. Тоғ тизмалари шимолдан келадиган совуқ оқимни тўсиб туради. Лекин, Қорақумдан келадиган иссиқ оқимга ҳеч қандай ғов йўқ.

Қиш чилласи чиқиши биланок водийнинг кунгай

тарафларида баҳор бошланади; майсалар униб чиқади, булоқлар теварагидаги харсанг тошларга осилиб турган сумалаклар эрийди. Ўнгурулардан кўй-кўзиларнинг маъраши эшитилади. Кўпинча баҳор серёгин келади. Адирлар ўртасида пайдо бўлган ўзанлардан тўлиб-тошиб сувлар оқади. Худди янги дарё пайдо бўлиб қолганми, дейсиз. Ўзанларнинг қирғоқлари гурс-гурс этиб ўпирилиб тушаверади, жар ташлайди. Гирдобга сингиб кетаётган кўчки полвонларнинг оғир-оғир хўрсинишини эслатади.

Ёз ойлари баъзан афғон шамоли эсиб қолади: осмони фалакни чанг-тўзон қоплайди. «Жанғит келди», дейишади лақайлар. Болжувон лақайлари: «Имом Сойиб шамоли келди», дейишади. Шимолий Афғонистонда қадимда лақайларнинг пири бўлган ҳазрати имом Соҳибнинг муборак мозори бор. Болжувон тумани теваракларида яшайдиган лақайлар ота-боболарининг пирларини шамол баҳонасида эслаб қолади. Ёз фаслида меҳмон бўлган Афғон шамоли экин-тикинлару дарахтларнинг япроқларини жизғанақ қилиб кетади. Ҳосилдорликка путур етказди. Қишда эсган афғон шамоли фақат бурама қор бўронини олиб келади, холос. Айтмоқчи, кучли гармселдан сўнг қир-адирларда ўсган улкан дарахтларнинг синиб ётганини кўриш мумкин: одатда шамол шимол тарафдан эсгани учун дарахтлар жануб томонга эгилиброқ ўсади, жанубдан эсган кучли шамолга дарахтлар дош беролмайди ва айнан эгилган мўрт жойидан синади. «Ҳақиқат эгилади, букилади, лекин синмайди», деган мақол лақайларнинг дарахтларига нисбатан ишлатилса, унчалик тўғри бўлмайди. Лақай дарахтларига нисбатан буюк миллатпарвар шоиримиз Шавкат Раҳмоннинг «Эгилган бошларни қиличлар кессин!» деган оташин сўзлари ишлатилса, мантиқан тўғри бўларди.

Зеро, дарахт ҳам, одам ҳам эгилмаслиги керак. Эгилса, эгри бўлиб қолади. Эгри эса жиддий синовга дош беролмайди – эгилган жойидан синади.

Водийлардаги қир-адирлар оралаб кўплаб дарёлар оқиб ётади. Қизил сув, Яхсув, Вахш, Кофарнихон, Элак, Даҳанасув, Ёвонсув, Оқсув, Тойирсув ва ҳоказо. Булар ёзда бор-йўғи бир тегирмон сув оқадиган жилғага айланиб қолади. Аммо қишнинг охирларидан то баҳорнинг адоғига қадар шу қадар ҳайкириб оқадиларки, беихтиёр, нима бало, Амударё ўзанини ўзгартирибдими деб ёқангизни ушлайсиз.

Баъзи дарёларнинг иккита номи бор. Масалан, Болжувондан оқиб ўтадиган Қизил сув Кўлоб туманига киргач, «Сурхиоб» (тожикча) бўлиб қолади. Лекин, барибир суви қизғиш тусда бўлади. Номлар гоҳида омукта бўлиб кетади. Хусусан, Вахш дарёсининг ўнг соҳилида «Сангтўда» қишлоғи бор. «Санг» (тош) тожикча, «тўда» эса ўзбекча. Бу қишлоқда ўзбек-тожик аралашиб яшайди. Қишлоқ номи ҳам моҳиятни белгилайди.

Даҳанасув, Ёвонсув, Тойирсув бўтана бўлиб оқади. Минерал ўғитга бой. Тиндириб ичилади. Умуман, Лоҳурдан оқиб ўтадиган Сассиқсувни ҳисобга олмаганда бошқа барча дарёларнинг суви чучук. Сассиқсув – шўр. Шу боис яқин-яқингача Лоҳур аҳолиси Галабулоқдан сув ташиб ичарди.

Лақайда булоқлар жуда кўп. Одатда, қишлоқлар ҳам бирорта булоқ қошида пайдо бўларди. Дўланабулоқ, Димбулоқ, Галабулоқ, Бошқайнар, Шўрбулоқ, Гулбулоқ, Тошбулоқ, Чолтош, Зарбулоқ каби қишлоқлар айнан тошлар орасидан қайнаб чиқадиган булоқлар атрофида қўним топган. Булоқдан фақат одамлар эмас, какликлар ҳам сув ичади. Овчилар какликлар қачон сув ичишини билади; харсанг орқасига биқиниб, семизликни кўтара олмасдан

тарванглаб зўрға юрадиган какликларни тутиб олади. Дўланабулоқ қишлоғида Жадгарбой ҳожининг ўғли Ҳақимбой устасифаранг какликчи ҳисобланади. У «ГАЗ-69» маркали машинасига битта какликни алмаштирган: бир куни адир устидан ғизиллаб ўтаётса, йўлидан каклик чиқиб қолади. Ҳақимбой машинасини тўхтатиб, какликни қувиб кетади. Какликни қувиб ушлаб бўлмайди, уни фақат тузоққа илинтириб ёки ярадор қилиб тутиб олиш мумкин. Ҳақимбойда на униси, на буниси бор эди: у тошдан тошга сакраб, какликни таъқиб этиб бораверади. Охири чарчайди, ҳафсаласи пир бўлиб изига қайтади. Келса, машина жойида кўринмайди. Жар ёқасига борса, юз-юз эллик метр пастликда бир уюм темир-металлом ётибди. Шундагина машинани нишабликда қўл тормозини тортмасдан ёки ғилдираклари остига тош тирамасдан қолдириб кетаганини эслайди. Лекин ғилдирак остига тош тирайман, эҳтиёт чорасини кўраман деса, каклик ўтларнинг орасига кириб кўздан ғойиб бўларди-да! Какликни кўздан қочирмаслик учун охир-оқибат машинасидан айрилади бояқиш.

Булоқларнинг суви экин майдонларини суғоришга камлик қилади. Кейинги замонларда сунъий суғориш иншоотлари барпо этилди. Илгари тут ёки дўлана ўсиб ётадиган лақай қишлоқларида ҳозир боғ-роғлар пайдо бўлган. Боғдорчилик ҳам лақайларнинг асосий машғулот соҳаларидан бирига айланиб бораётир. Айниқса, Рангон ва Фақирободда бу борада мақтовга лойиқ ишлар қилинган. Рангонда етиштирилган қирмизи олмаларни йилнинг қиш ва куз фаслида Тошкент бозорларида ҳам учратиш мумкин.

Чолларнинг нақл қилишича, эллик-олтмиш йил муқаддам лақайлар чорва учун қишки пичан, ем-хашак ғамлаб ўтирмас экан. Моллар қишда ҳам ўтлоқда ёки

тўқайда боқилар эди. Ҳозир ҳам деярли қўйлар қишин-ёзин яйловда боқилади. Қўйларнинг еб ётадиган пайти қўзилаш мавсумига тўғри келади (феврал оyi). Рангонтов, Ёвонтов этакларида чорва қишлови учун қулай табиий шароит мавжуд; шамолга беткай бўлгани сабабли қор яйловда уюлиб, қуруқ майсаларни босиб қолмайди.

Хаёл кўзгусидан бир-бир ўтказганимиз гўшаларда лақай элатига мансуб уруғлар истиқомат қилади. Лақай уруғлари ўртасида айирмачилик сезилмайди; битта қишлоқда бир неча уруғ вакиллари бемалол яшайверадилар. Албатта, ҳар бир уруғнинг ўзига хос хусусиятлари, тарихи, анъаналари бор. Ажаб ҳол, агар тожиклар яшайдиган қишлоқда битта лақай оиласи бўлса, бари бир лақайлигини, ўзига хослигини сақлаб қолади. Аммо, лақайларнинг қишлоғида яшайдиган бир нечта тожик оиласи бир нечта авлод ўтгандан кейин эмас, балки биринчи авлодидаёқ лақайлашиб кетади. Ҳатто ўша тожик оиласи кейинчалик ўз элатдошлари орасига кўчиб кетса-да лақайга тортаверади. «Лақайлар бизга нон берди, жой берди, ҳатто жонини ҳам берди», дейишиб юради. Бундай гапларни тожик чолларнинг оғзидан тез-тез эшитиш мумкин. Лақай муҳтож инсонни доим қўллаб-қувватлайди; у дўстни кадрлайди, дўстликни кадрлайди. На фақат лақай, ҳатто унинг оти ҳам яхшиликни умурбод унутмайди. Отлар садоқатни ўз соҳибларидан ўрганган.

Агар лақайлар янги жойга кўчиб борса, оқсоқоллар ҳар бир оилага мол-қўйини боқиши, ўзи яшаши учун унумдор ерларни адолатли тақсимлайди. Адолат қарор топганига шубҳа бўлмаса, эшон-пир дуо беради. Кимдир норози бўлса, пир дарҳол адолат тарозисини қўлига олади: пирнинг гапини ҳеч ким икки қилмайди. «Ер ҳаммамиздан қолади, талашманглар», дейди пир. Тошхўжа эшондан таралган

авлод лақайлар ўртасида жуда катта нуфузга эга. Бу авлод вакиллари узок муддат давомида иймон-эътиқод бобида собит эканини исботлаган. Мисол учун, 70-йилларда Шўро ҳокимияти Ёвон чўлларига сув чиқаради ва лақайларни пахтакор хўжаликларга жалб эта бошлайди. Зилол сувли булоқлар теварагида, қир-адирларда яшашга кўникма ҳосил қилган лақайлар ҳадеганда Ёвон чўлларига кўчиб тушавермайди. Шунда рус миллатига мансуб райком котиби шахсан Рангонтовга чиқиб, Азизхўжа эшон билан учрашади. Тилмоч ёрдамида эшон бобога ялиниб-ёлворади: «Илтимоc, чўлга кўчиб тушинг, барча шарт-шароитларни яратиб берамиз», дейди. «Шарт-шароитим ҳозир ҳам ёмон эмас, олтига боғим бор, ҳаммасини ўз қўлим билан бунёд қилдим. Энди боғларимни ташлаб кетманми?» дейди эшон бобо. «Ахир, бошқаларнинг аҳволи ёмон. Улар чироқ нималигини билмайди... Болалари мактаб нималигини билишмайди. Шўро ҳукумати ўрнатилганига эллик йилдан ошди, аммо муридларингиз ҳамон XIX асрда яшаётганга ўхшайди. Ўзингиз зиёли одамсиз, эшон бобо, агар уларни коммунизм деган фаровон ҳаётга пир сифатида бошлаб бормасангиз, жоҳилият ботқоғидан ҳеч ким қутқара олмайди». Юракни ўртаб юборадиган бундай сўзлардан сўнг эшон бобонинг ҳам кўнгли бузилиб кетади ва Ёвон чўлига кўчиб тушишга рози бўлади. Эшон бобо кўчиб тушади, лекин товда қолган боғларидан асло кўнглини узолмайди. Боз устига ваъда қилинган коммунизмнинг қораси ҳам кўринмасди. Ахийри, йиллар ўтгани сари қувраб бораётган боғлари дардида куйиб-куйиб бу оламдан ўтиб кетади (илойим, жойлари жаннатда бўлсин!). Азизхўжа эшон – Тошхўжа пиримнинг набираси эди... Пир, чўлда пахта экилса, пахтага яхши ҳақ тўланса, лақайларнинг елкасига ҳам офтоб тегиб

қолармикан деб умид қилади. Азбаройи муридларимнинг косаси оқарсин деб ўзининг боғ-роғларидан воз кечади.

Ҳозир Ўзбекистон шеърят мухлисларига яхши таниш бўлиб қолган шоир Неъмат Иброҳим айнан Рангонтовдаги боғлар қўйнида вояга етган. Азизхўжа эшон – бўлажак шоирнинг падари бузруквори эди.

Агар Рангонтов ёки Ёвонтов оралаб ўтиб қолсангиз, шохлари тарвақайлаб, ёввойилашиб кетган бир тўп дарахтлар соясида елкалари оқаришиб турган чолдеворларга кўзингиз тушади. Булар лақайларнинг қишлоқларидан қолган ёдгорлик. Худди оғир юкни орқалаб келиб, сояда нафасини ростлаб ўтирган чолга ўхшайди. Чолдевор – бузулиб кетган қишлоқнинг чолотаси.

1917 йил Октябр инқилобигача лақай элатининг кунту уруғи 14 қишлоқдан, оқсари уруғи 9 қишлоқдан, ўзден уруғи 5 қишлоқдан, туячи уруғи 7 қишлоқдан, ўтарчи уруғи беш қишлоқдан, кулбача уруғи 4 қишлоқдан, мирзакул уруғи 6 қишлоқдан (булар Эсонхўжа шохидан таралган) иборат бўлса; бодроҳли шохидан таралган қизилбой 14 қишлоқда, мерган уруғи 18 қишлоқда, парча уруғи 10 қишлоқда истиқомат қиларди¹. Ҳисор водийсининг ўзида лақайларнинг тўқсон тўққизта қишлоғи бор эди. Афсуски, кўпчилик қадимий қишлоқлар Шўро ҳокимияти томонидан 60-йилларда бошланган «хутор системасини тугатиш» кампанияси даврида йўқотиб юборилди. Ўз-ўзидан равшанки, қишлоқлар билан биргаликда авлоддан авлодга ўтиб келаётган ривоятлар, бўлган-бўлмаган гаплар, муайян анъаналар ҳам йўқ бўлиб кетади. Ҳозир номларидан ўтмиш ҳайқириғи эшитилаётган қишлоқлар (Лохур, Тузобод, Тойланобод, Жалтиртепа, Чагам, Оқбулок, Саркабат, Туяназар, Галақудук, Бештепа, Ингишка, Ангурли) илгари

неча-неча авлодга Ватан бўлган; авлодлар яшайпти-ю, Ватан йўқ.

Амир Олимхон Шарқий Бухородан Афғонистонга қочиб ўтгач, алғов-далғов кунлар бошланади. 20-йилларнинг ўрталарида лақай элати уруғлари эски қишлоқларда ҳам, янги қишлоқларда ҳам қайтадан гуруҳлашади. Гуруҳлашув айирмачиликни англамас-да, аммо анъаналар ўзгаришга учрайди. Моҳият ўзгармайди, суврат ўзгаради. Қишлоқлар сиртдан бегонадай кўрина бошлайди.

Шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларида ташкил этилган Овул кийик жамоати таркибига Ўроз бача, Алим бача, Эшон ўтмас, Бешбулоқ, Тошбулоқ, Боғли шаршар, Буқа жатар, Чимбулоқ, Юнус шаршар, Кийик мозор, Оксув, Халфабулоқ қишлоқлари киради. Юқорида номлари зикр этилган ўн икки қишлоқнинг аҳолиси ёппасига ўн учинчи янги қишлоққа – Товкийикка кўчирилади. Илгари саккизта қишлоқда мерганлар, учта қишлоқда парчалар, биттасида эса мерганлар билан парчалар аралашиб яшаган. Янги ўн учинчи қишлоққа юрталар (ўтов), оилалар, шохчалар тўп-тўп бўлиб кўчади. Мерган уруғининг кичик мерган шохчасидан қуйидаги бутуқчалар гуруҳи алоҳида мавзегга жойлашади: Окбош – 15 хўжалик, 6 ўтов. Оқсоқоли Қурбон Ҳайит ўғли. Авлиёота Ҳасан – 19 хўжалик, 8 ўтов, яна муҳожирликдан қайтиб келган 2 хўжалик. Оқсоқоли Шоймардонқул. Бешқуруқ – 3 хўжалик, 3 ўтов. Оқсоқоли – Кенжа халфа. Ўша уруғнинг катта мерган шохчасидан: Ака ҳожи гуруҳи; Ўроз бача – 6 хўжалик, 3 ўтов. Оқсоқоли Отамурод Назар ўғли. Сари бача – 7 хўжалик, 2,5 ўтов. Оқсоқоли Мулла Бўта. Мурод бача – 11 хўжалик, 4 ўтов, яна битта хўжалик муҳожирликдан қайтиб келган. Оқсоқоли Мулла Хидирбек Мурод ўғли²... Келтирилган мисоллардан

нимани англаш мумкин? Кўриниб турибдики, одамлар янги қишлоққа ўз ўтовлари (юрталари) билан кўчиб ўтади: камдан-кам оила алоҳида ўтовда яшаш имкониятига эга бўлади; кўпинча иккита оила, баъзан учта оила битта ўтовда яшайди. Эҳтимол, қиш пайти битта ўтовда қанча одам кўп бўлса, шунча иссиқ бўлар. Аммо, минг яқин қариндош бўлса ҳам, эр-хотиннинг ётиб-туриши бор, болаларнинг хархашаси бор... Қолаверса, болалар ҳарбий хизматдаги аскарлардан фарқ қилади; улар «ёт!» деганда ётмайди, «тур!» деганда турмайди – хоҳлаган пайтлари ётадилар, хоҳламаган пайтлари турадилар, юрадилар. Болалар ғала-ғовурда эртақ эшитадиларми? Кампирлар ғала-ғовурда эртақ тўқийдиларми? Йўқ, эртақлар ҳам, ривоятлар ҳам осойишталик ҳукмрон бўлган узун кечалари тўқилади. Лақайлар жуда катта жўғрофий кенгликларга сочилиб яшайди. Уларнинг касб-кори, турмуш тарзи бир-биридан олисда яшашни тақозо этади. Қаерда, ким билан яшамасинлар Ватан ягона эди. Тадқиқотчилар ўзларига қулай бўлсин учун Ҳисор водийсини «Лақай», «Лақайистон» дердилар. Лақай атамасини шўравий тарихчилар «босмачилар уяси» маъносида ишлатишарди. Ваҳоланки, Болжувон беклиги худудида ҳам лақай элатининг ёвқур уруғи – байрам истиқомат қилади. Бу – биринчидан. Иккинчидан, лақайлар Шарқий Бухорода азал-азалдан яшайди. Шундоқ экан, улар ўз юртига босиб келиши асло мумкин эмасди. Шарқий Бухорога бостириб борган касларга (большевиклар раҳбарлик қилган қизил аскарларга) қарши лақайлар бир ёқадан бош чиқариб кураш бошлаган. Яъни, лақайларнинг ўзлари босмачиларга қарши жанг қилган. Улар фақат ўз элати яшайдиган туманларни эмас, балки бутун Шарқий Бухоро худудини ҳимоя қилмоқчи

бўлади. Иймонни ҳимоя қиладилар, исломий эътиқодни ҳимоя қиладилар. Агар йилқилар боқиладиган қир-адирлар ёки қўйлар ўтлайдиган яйловлар ҳимоя қилинганда борми, бунинг учун лақайлар ширин жонларини қурбон бериб ўтирмасдилар. Шарқий Бухорода кофирларнинг оёғи етмаган яйловлар ҳам, қир-адирлар ҳам сероб эди – подани ўша томонга ҳаёдаб кетиш қийин эмасди. Бироқ, лақайлар ғоя учун курашади. Ватан учун ўладилар, Ватан учун ўлдирадилар. Ватанни озод кўрмоқ истайдилар; қул бўлиб яшагандан кўра, озод туриб ўлмоқни афзал деб биладилар.

Лақайларнинг тамойили бўйича, Ватан – жўғрофий тушунча эмас. Ватан – иймон, у юракнинг тубида яшайди. Ватанни инсон доимо ўзи билан олиб юради ва ўзи биландорилбақога ёки хижратга олиб кетади.

Лақайлар яшайдиган жўғрофий кенгликлар фақат Ватаннинг суврати, холос. Ватаннинг сийрати – лақайларнинг ўзлари. Асил Ватанни кўрмоқ ёки билмоқ истасанг, лақайларнинг қалбига кулоқ солгин, дўстим!

«ОТ МИНМАГАН ЭРКАКЛАР»

От – лақайларнинг доимий йўлдоши. От ҳар қандай оиланинг доимий аъзоси. Тенг ҳуқуқли аъзоси. Боқув мавсумида отларни келинчаклар парвариш қилади: келинчак ширинсўз бўлади, меҳрибон бўлади. От меҳр-оқибатни унутмайди – келинчакнинг меҳр-муҳаббатини куёвига ортиғи билан қайтаради.

Отга ишқивозлик касали лақайга йўрғакда юқади. Сохиби вафот этган лақай отларининг кўзларидан маржон-маржон ёшлар куйилаверади; емга ҳам, сувга ҳам қарамай кўяди ва охири ўзлари ҳам силласи қуриб ўлади.

Лақайлар отларни гўшти учун боқмайди. Агар сўйсаларда фақат ҳаром ўлмасин деб сўядилар ва йиғлаб-йиғлаб дафн этадилар. Лақайлар отни «йўлдошим – жондошим» деб боқади.

Лақайда от минмаган эркак – эркак саналмайди. Қўли ҳалолланаётган, суннатга ётқизилган болақай, аввало отга миндирилади: «Эркак бўлди!» дейдилар. «Эркак бўлган» болақай от каби азиз саналади.

Лақайлар орасида от ҳақида афсоналар кўп. «Ғозий қизил» (Иброҳимбекнинг оти) тўғрисида ҳалигача тўлқинланиб сўйлайдилар; Арабистонда муҳожирликда яшайдиган мужоҳид саман оти Кўктошда ўрислар исканжасидан қандай қилиб олиб чиқиб кетганини, юз чақирим йўлни ўқдай учиб босиб ўтганини муборак Ҳаж сафарига борган элатдошларига кулиб ҳам куйиб гапириб беради; «Туяқора» (Азизхўжа эшоннинг оти) жасорати эса худди кечагина рўй бергандек ҳамон кўпчиликнинг кўз ўнгида турибди...

Лақайлар тўғрисида гап кетса, албатта, от мавзуси ҳам

четлаб ўтилмайди. Лақайи отлар ҳақидаги юзакироқ тушунчани «Ўзбек совет энциклопедияси»дан олиш мумкин:

«Лақайи от зоти – салт миниладиган жайдари от зотларидир. Лақай қабиласи жайдари отларни узоқ вақт танлаб бориш ҳамда уларни Ўрта Осиёдаги ҳар хил (ёвмут, ахалтака, қорабайир ва б.) от зотлари билан чапиштириш натижасида етиштирган. Лақай отлари тоғли туманларда юк ташиш ҳамда салт миниш учун қулай. Тана тузилиши пишиқ, унча катта эмас, кўкракдор, сағриси кенг, оёқлари қотма; ранги, асосан, тўриқ, кўк, саман. Айғирларининг баландлиги 144-152 см., танасининг узунлиги 144-145 см., кўкрак айланаси 161-162 см. 2-3 ёшли тойлари пойгага ўргатилади...»

Бу «қомусий» маълумотни гўё «от минмаган эркак» тайёрлаганга ўхшайди. Негаки, 2-3 ёшли той ҳали «пойгага ўргатиш»га ёшлиқ қилади. Уни «эркак бўлган» болақайлар салт минишга ўргатади. Пойгага эса (аниқроғи, улоққа) 4-5 яшар дўнон ўргатилади. Қолаверса, 2-3 ёшли «той» аллақачон ғўнон бўлади; у икки ёшга етгунча той бўлади. Хуллас, «ЎСЭ» маълумотини «от минмаган эркак» нашрга тайёрлабди, деб бекорга шубҳа билдирмадик. Шубҳанинг асоси бор.

Умуман олганда, лақай отлари Шўро замонида фақат олимларни эмас, ҳарбийларни ҳам муттасил қизиқтирган. 1924 йилда босқинчи қизил қўшин қароргоҳи «Лақайда 3718 бош от бор, шундан 2415 нафари ишга яроқли¹» деб қайд этади. Ўша қароргоҳнинг айғоқчилари эса 1925 йилнинг 14 апрел куни: «Янгибозорнинг шарқий томонида Иброҳимбекнинг чопари ва бешта от қўлга туширилди²», деб ахборот беради. Душанбе вилояти инкилобий

қўмитасининг 1925 йил май ойидаги маълумотида қараганда, «Душанбе вилоятида 10062 бош от бор³» эди. Кўришиб турибдики, рақамлар ўртасида жуда катта тафовут мавжуд. Ваҳоланки, Душанбе вилоятида асосан лақайлар от сақларди. Эҳтимол, мужоҳидлар миниб юрган отлар дастлабки рўйхатга кирмай қолгандир? Қайдам.

Қисқаси, юқорида келтирилган баъзи бир ҳужжатлардан ҳам яққол маълум бўляптики, лақайларнинг отлари ҳам худди соҳиблари каби Шўро ҳукуматида тинчлик бермайди. Эътиқодлар тўқнашуви қонли тус олиб кетган 20-йилларда лақай отларининг гуноҳи – улар мужоҳидлар томонида эканлигида эди. Бу ҳолни тушуниш мумкин. Бироқ, Н. С. Хрущёв собиқ Иттифоққа ҳукмдорлик қилган 60-йилларда лақайларнинг қўлидаги барча отлар зўровонлик билан тортиб олиниб, Кўктош депарасидаги пастқам жойга ҳайдаб юборилади-да ваҳшийларча отиб ташлангани-чи! Ўша машъум воқеа тўғрисида оташин элпарвар шоир Зикрулло Вали (худо раҳмат қилсин!) «Отмозорда кишнайти отлар» номли марсиясида шундай деб ёзган эди:

*Букун лақай оти камёбдир,
Жаҳонгашта суворийлар йўқ,
Чорак аср ўтган бўлса ҳам,
Отмозорда садо берар ўқ,
Ўкинаман, қалбимда титроқ,
Қулогимни йитар фарёдлар.
Қотилларни лаънатлаб ҳамон
Отмозорда кишнайти отлар⁴.*

Лақай отлари ҳатто кушхоналарга ҳам сиғмайди. Афтидан, маҳаллий халқ от гўштини истеъмол қилишдан ўзини парҳез қилади; музлатиб Москвага жўнатайлик дейишса, руслар ҳам истеъмол қилмайди... Қарабсизки,

отларни тўдалаштириб отмозорда отиб ўлдиришдан бошқа чорани тополмайдилар.

Отмозор фожеаси рўй бергунча Шўро олимлари лақайи отлар масаласида роса талашиб тортишади. Улар орасида масалага хийла холис ёндошганлари ҳам, масалани «синфий нуқтаи назардан» ёритганлари ҳам бор. Биз айримларининг фикр-мулоҳазалари билан таништириб ўтамиз. Шўравий олимларнинг ушбу мавзуга алоқаси бўлмаган фаразлари (хусусан, лақай элати борасидаги) тўғрисида тўхталмаймиз.

Г. Г. Хитенков лақай отлари қорабайирга ўхшамаслигини, ўзига хос зот эканини эътироф этган ҳолда «авлоди мўғулларнинг отларига бориб тақалади⁵» деб фол очади. Ўз фикрини исботлаш учун лақайи отларга хос хусусиятларини бошқа от зотларига хос бўлган хусусиятлар билан таққослаб кўради ва: «Ўтган давр мобайнида улар чатиштирилган ёки бевосита ўшалардан тарқалган бўлиши мумкин⁶», деб хулоса чиқаради. Бундай хулоса «от минмаган эркаклар»ни ҳам қониктирмайди. Чунки, оддий китобхон ҳам ўзича тажриба ўтказиб, олимона мужмал хулоса чиқариши қийин эмас. Фақат «Энциклопедик луғат» (Тошкент – 1988 йил) шунчаки варақлаб кўрилса кифоя. Мана, «арабий от» таърифи: «Баландлиги ўртача, хушбичим, енгил юради, чопқир, қаноатли». Энди «мўғул оти»нинг таърифи билан танишамиз: «Жуссаси кичик, чидамли, қаноатли, йил давомида йилки уюрида боқишга мослашган (қишда қор тагидаги ўтти кавлаб ейди)». «Ахалтака оти» эса: «Йирик, жуссаси келишган, йўрға, чопқир, чидамли». Салт миниладиган ёки аравага қўшиладиган «қорабайир» зотли отнинг «танаси қисқароқ, бели текис ва кенг, кўпинча тўриқ жийрон, саман» («Ўзбек тилининг изоҳли луғати»)дан бўлади. Лақайи отларнинг таърифида ҳам «тана тузилиши

пишиқ, унча катта эмас, кўкракдор, сағриси кенг, оёқлари қотма» каби хусусиятлар мужассам эканини инобатга олсак – бас, нисбатан йирик бўладиган ахалтака отидан бошқа барча осиевий отлар бири биридан тарқалган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бироқ бу таърифлар ва «отларнинг ўзига хос хусусиятлари» лақайи отлар айнан мўғул отларидан тарқалганини исботлайдими? Асло, фақат мужмал хулоса чиқариш учун, тахминий гаплар билан бировларнинг бошларини оғритиш учун дастак бўлади, холос.

М. Е. Массон деган олим Хитенковнинг хулосаларини инкор қилади ва ўзи осмонга қараб ўтириб янгитдан фол очади. Унинг фикрича, «ҳозир лақайларнинг отлари кўпайтирилаётган ҳудудлар қадим замонлардан бери (дастлабки маълумотлар эрамиздан аввалги 360 йилга алоқадор) зотдор отлари билан шухрат қозонган бўлиб, Ўрта асрларда «Хатлон отлари» деб аталарди; Ўрта Осиеъни забт этган фотихлар маҳаллий форсий халқни ўз ерларидан ҳайдаб юборишади, лекин уларнинг отларини олиб қолишади; чунки бу отлар маҳаллий шарт-шароитларга мослашганди⁷». Гўё илгари Хатлон вилоятида зотдор, дунёга донғи кетган отлар бор эмиш! Ахир, эрамиздан аввалги 360 йилни қўя турайлик, Ўрта асрларда ҳам от энг асосий ҳарбий қудрат тимсоли ҳисобланмасмиди? Қолаверса, бўйсундирилган форсий халқни келгиндилар ҳайдаб юборган бўлса, Фарм, Бадахшон тоғларида яшаётган аҳоли ким бўлди? Хуллас, мана шундай қатор саволлар Массоннинг илмий хулосалари ҳам асоси пуч эканини фош этиб қўяди. Олимнинг фақат битта гапида жон бор: дарҳақиқат, лақай зотли отлар азал-азалдан шу тупроқда мавжуд эди. Зеро, от лақайларнинг доимий йўлдошидир.

Тўғри, узоқ йиллар давомида лақайлар отларининг зотини яхшилаш учун тинимсиз ҳаракат қилган; байтолларни яхши айғирларга қўйганлар, касалманд, кўримсиз айғирлардан насл олмаганлар ва шу тарзда бир турдаги от зотини ички имкониятларидан унумли фойдаланган ҳолда яхшилаб борганлар. Бир турдаги от зотлари ичида ҳам табиий танланиш жараёни рўй бериши мумкин. Лақайи отларга хос бўлган айрим хусусиятларнинг бошқа зотдаги отларда учраши асло тасодиф эмас. Чунки мўғуллар ҳам, туркманлар ҳам, араблар ҳам ўзларининг доимий ҳамроҳи бўлган жониворларнинг насл-насаби борасида лақайлардан кам қайғурмаган. Ахир минг-минг йиллар давомида от инсоният учун асосий нақлиёт воситаси, меҳнат куроли, ҳарб куроли сифатида хизмат қилиб келди.

Лақай отлари ҳақиқатан ҳам ҳавас қилса арзийдиган хусусиятларга эга. Икки юз килограмм юк ортилган от бир кеча кундузда кир-адирлар оша саксон-тўқсон чақирим йўлни бемалол босиб ўтади. Соатига ўн беш чақирим йўл юради. Лақай оти дам олмасдан Кўктошдан Дарғарага (200 км) бориб келиши мумкин. Лақай отлари адирларга ҳам тезлигини пасайтирмасдан йўрғалаб чиқиб боради; одам ўтолмайдиган тоғ ёнбағирларидан туртинмай-қоқинмай ўтиб кетади. Йил давомида меҳнатдан бўшамаган отларга қиш чилласидан ем берилади: биринчи кун тўрт килограм арпа еган бўлса, бу норма қирқ-эллик килограммга етгунча давом эттирилади. Кейин ҳар куни қанчадан қўпайтирилган бўлса, худди ўша миқдорда қамайтириб борилади ва от совутилаётган жараёнда тўрт-беш килограмм атрофида арпа бериб турилади. Обдан совутилган (яъни, ҳар куни оз-оз масофага миниб қайтилади ва кун ора масофа узайтирилаверади; дастлаб, от югуртирилмайди, кейин

югуртирилади, чиниқтирилади) от улоқ мавсумига ҳам, меҳнат мавсумига ҳам шай бўлади.

Бизнинг кузатишимизча, лақайларнинг от ҳақидаги атамалари бошқа туркий халқларнинг, хусусан, кўнғиротларнинг атамаларидан бирмунча фарқ қилади. Лақайлар кўпроқ отнинг ранг-рўйига қараб ажратишади: «қизил», «сари-қора», «тим қора», «манглайи қашқа», «тўрт оёғи қашқа», «қора», «тўри», «аччиқ тўри», «қора тўри», «жийрон», «кўк», «оқ бўз», «бўз тарлон», «ола», «қора ола», «тарлон» каби. Отлар феъл-атворига қараб номланганини учратмайсиз. Отга одамнинг номи қўйилмайди.

Байтолдан туғилган қулун расмона от бўлгунча «той – ғўнон – дўнон» ёшларидан ўтиши керак.

Одатда, лақайлар «ғўнон ва дўнон»лар от бўлгунча йилқи подасидан ажратмайди. Болжувон лақайлари ёзда йилқиларини Қизилсув билан Яхсув қирғоқларидаги кўм-кўк адирларга ҳайдаб чиқади. Улар Данғаранинг жануб томонларига қадар келади. Ёвонликлар эса Оқтош томонларда йилқи боқадилар. Данғаранинг ўзидан чиққан йилқи Тобоқчитов, Чолтов сари ҳайдаб борилади. Ҳозир Султонободда отчиликка мослашган махсус жамоа хўжалиги бор. Бу хўжалик йилқиси Рангонтон атрофларида боқилади.

Дўнон ёшига етган от йилқидан ажратиб олинади ва махсус тарбия қилинади. Харидорлар бўлса, йилқидан ўзларига маъқул келган балоғат ёшидаги отларни танлаб оладилар. Бошқаларини эса отбоқарлар тарбиялашади.

Лақайлар отларининг авлод-аждодини қоғозга ёзиб бормасалар-да, аммо кимнинг оти қайси зотдан эканини, қайси отнинг «отаси» ёки «бобоси» қачон нима хунар кўрсатганини беш қўлдай биладилар. Насл танлашда

отларнинг аждодлари албатта инобатга олинади. Отларнинг зоти бузилиб кетмаслиги учун қондош от-айғир қўшилмайди. Агар кўзи боғлаб қўйилган от ўзининг яқин қондоши бўлган байтолга қўшилганини билиб қолса, у ўзини ўзи ўлдиради. Баъзан шунақа ҳодисалар бўлиб қолганини кексалар эслаб юради.

Шўро ҳокимияти йилларида кир-адирлар ўзлаштирилиб, лалми экинлар экила бошлади; боғлар яратилди, узумзорлар барпо этилди. Шу боис йилқини тўйимли озуқа билан боқиш имконияти чекланиб қолди. Энди буғдойи йиғиштириб олинган ерларда ҳам йилқи боқилади.

Кузга бориб от ёз давомида тўплаган семизлигини йўқотиб қўймаслиги лозим. Акс ҳолда, озгин от қишдан рамақижон бўлиб чиқади. Ёвон, Данғара, Жорибкўл водийларида қишки яйловлар ҳам бор. Бу ерларда қиш ойларида ҳам от учун етарли ем-хашак бўлади. Молнинг ризқи ерда, қўлга қарагандан кейин молни тўйғазиб бўлмайди. Мол деганда лақайлар биринчи навбатда отни назарда тутаяди.

Отларни бекордан бекорга семиртириб, совутиб ётмайдилар. Омоч тортадиган отларнинг вазифаси аниқ: улар кузда шудгор қилади, ёзда юк ташийди. Бироқ, отнинг асосий машғулоти (тинчлик даврида) улоқ ёки пойга. Улоқни ҳам, пойгани ҳам чавандозлар чопаяди. «Чавағон» дейишади уларни. Отнинг эгаси камдан-кам ҳолларда чавағонлик қилади; соҳиб томошабинлар қаторида кўр тўкиб ўтиради. Кўр тўкиб ўтиришнинг ўзига яраша гашти бор. Баковул: «Фалончининг оти совриндор бўлди!» деб эълон қилган пайт отнинг эгаси ўтирган ўрнида бир газ кўтарилиб кетаяди.

Улоқ ёки пойга арафасида отлар махсус парвариш

қилинади. Улоқ ё пойгага беш-ўн кун вақт қолганда отга ҳар кунни уч маҳал ем берилади, уч маҳал суғорилади. Берилаётган емнинг (арпа) ҳажми 4-5 килограммдан оширилмайди. Ортиқчасини от яхши ҳазм қилмайди; камига эса тўймаслиги мумкин. Шунинг учун ем ҳажми бир хил миқдорда бўлиши шарт. От суғорилгандан сўнг олдига бир тутамгина қуруқ сомон ташланади. Шунда от терламайди, яъни зўриқмайди. Улоққа ёки пойгага бир кун вақт қолганда отга кечаси ем берилмайди, балки тун бўйи совутилади – миниб чиқилади. Эрта тонгда от қантариб қўйилади. Агар улоқ пешинга яқин бўлса, отга оз-моз ем берилади. Қандай улоқ чопиш кераклигини чавандознинг ўзи яхши билади; унга ўргатилмайди. Ақл ўргатадиган от соҳибини чавандозлар ёмон кўрадилар; хатто аразлаб билагон кишининг отини минмаслиги мумкин... Улоқ тамом бўлгач, от бирорта ишқивоз йигитга берилади (юки енгилроқ бўлиши керак); йигит икки-уч соат мобайнида отни бир текис юргизиб совутади. Кейин орқа оёғининг сони билан қорни орасига қўл босиб кўрилади: агар от совуган бўлса, отга бир-икки тутам сомон берилади. Сомонини еб бўлмаган от суғорилмайди. Суғорилган отга яна озгина сомон ташланади. Орадан анча-мунча вақт ўтказилиб ем берилади. Емни еб битирган от кечаси совутилади. Эрталаб яна совутилади. Улоқ чопган отнинг устига баъзан қалин кигиз ёпадилар-да юганидан тутиб бир соатча етаклаб юрадилар. Сўнг қантариб қўйишади. Ярим кечага яқин ем берилади. Кейин суғорилади. Агар от ёпқи ёпинишга аввал-бошда ўргатилса, шундай усулда совутилади. Акс ҳолда, синалган ҳолда совутилади.

От анжомлари билан гўзал. Отнинг асосий анжомлари – эгар, жуган, узанги, қуюшқон (думининг остига ўтказилб

қўйиладиган тасма). Терлик, ёпқи, тасма каби иккинчи даражали унсурлар асосий анжомларга илова бўлади, холос. Илгари аёллар учун махсус эгар бўларди: эркакча эгардан фарқи шундаки, безакдор бўлади, гиламдан айил ясалади. Болалар учун махсус эгар бўлмаган.

Лақайлар отдан ташқари эшак ҳам сақлайди. Айғири – эшак, байтоли – мача, хўтигини – тойхар дейишади. Эшак минилмайди, фақат юк ташилади, қўш ҳайдалади. Одатда, ўсмир ёшлар эшакдан фойдаланади; хўжаликнинг майда-чуйда юмушларини бажарадилар. Эшакка ортилган буғдой тегирмонга олиб борилади, кўзаларда сув ташилади... Лақайларнинг эшаги ҳам бошқа эшакларга айнан ўхшайди. Шу сабабли алоҳида тўхталиб ўтирмаймиз.

Лақайлар отни яхши кўришади. Улар «от минмаган эркак»ни эркак ҳисоблашмайди. Шаҳарда яшайдиган оғаниларининг жиғига тегишади: «Эшитдингми, Кўки, Тошкентда Муҳаммад Юсуф деган шоир от ҳақида шеър ёзибди...», дейди ўсмоқчилаб. «Бошқа мавзу тополмагандан кейин ёзгандир-да, нима бўпти?» дейди шаҳарлик Кўки ҳам сир бой бермасдан. «Ҳеч нарса бўлгани йўғ-у, аммо от қадрини недан билсин от минмаган эркаклар, дебди. Хўш, қалай?» «Бор-э, шу ҳам гап бўлдию!.. Аввал узун кўйлак туркман қизга уйланаман деб ҳамма ўзбек қизларини кўрқитган эди. Энди лақай қизларни кўрқитмоқчимиз?»

Албатта, Муҳаммад Юсуф ҳеч кимни кўрқитмоқчи эмас. Унинг шеъри ярим ҳазил, ярим чин оҳангида ёзилган. Лекин, ростини айтганда, лақайларга жуда маъкул келиб қолди. «Э-э, Муҳаммад Юсуф ҳам лақай экан-ку, азамат! От қадрини бизчалик билар экан», дейишяпти. Бир неча марта шоирни Кўктошга таклиф этдилар. Шоир баҳорда Кўктошга боришга ваъда бериб юборибди (афсус, шоир ниятига

етмади, тўсатдан вафот этди, худо раҳмат қилсин). Хойнаҳой, «От минмаган эркаклар» шеърининг ёнига «Эшак минган эркаклар» номли янги шеър қўшилса керак. Чунки, лақайлар ўртасида эшак тўғрисида хўб ажойиб латифалар юради. Эшак – теша тегмаган мавзу.

Омон бўлсак, яқин орада ажойиб хангоманинг гувоҳи бўламиз.

ЭСОНХЎЖА

1910 йилнинг 22 декабр куни Карманада Хайрбод боғида Бухоро амири Абдулахадхон вафот этади. Уни Қосим шайх мазорига дафн қиладилар. Ўша пайтда Кармана шахрининг беки бўлиб турган амирнинг ўғли Миролим 24 декабр куни Бухорога келиб, Аркка қадам ранжида қилади. Янги амир ишни нимадан бошлар экан деган савол ҳаммани қизиқтиради. Айниқса, ёш бухороликлар (жадидлар) бир неча кун мобайнида ўзларини кўярга жой тополмай юради. Бундай жонсараклик бежиз эмасди. Чунки, Миролим Петербургда таълим олиб қайтган, ҳар ҳолда, рус ва Оврупо маданиятидан озми-кўпми хабардор эди, Русия ва Оврупо мамлакатларида тараққиёт қай даражага етканини яхши биларди. Отасининг даврида кўрқув билан яшаган Бухоро халқи боласининг даврида умид билан яшай бошлайди. Пойтахтда ҳар хил мишмиш тарқалади: амир манифест эълон қилар эмиш! Манифест дегани – маршрутияти идорамиш. Яъни, давлатнинг идора усули тубдан ислох қилинар эмиш; порахўр амалдорлар дорга осилармиш... Дарҳақиқат, янги амир расмий равишда тахтга ўтирган кунда манифест эълон қилишга ҳозирлик кўради. У отасининг даврида саройда катта обрў-эътиборга эга бўлган Насрулло кушбеги, Муҳаммадюнус бий, Низомиддин Урганжий, Мулла Озод каби акобирлар билан маршрурияти идора масаласида кенгаш қилади. Албатта, Когонда амирнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини кузатиб турган Русия Резиденти (худди Шўро давридаги обкомларнинг иккинчи котиблари сингари реал ҳокимиятга эга бўлган шахс) билан ҳам жиддий маслаҳатлашади ва керакли йўл-йўриқлар олади. Манифест эълон қилишга санокли кунлар қолганда,

хўш, уни босма варақа кўринишида эълон қилиш керакми ёки дастхатда ёзилган бир нусхаси ўқиб эшиттирилса кифоями, деган масалада баҳс бошланади. Урганжий, фақат бир нусхаси ўқиб эшиттирилса – бас, босмахонада кўпайтирилиб, халқ орасида тарқатилса, амир фармонининг обрўйи тўкилади, дейди. Ноёб, қимматбаҳо нарса бир нусхада бўлади. Қизлар орасида ҳам фақат биттаси чиройли бўлади, йигитлар ўшани талашади... Амирнинг маслаҳатчиларига Урганжийнинг маслаҳати маъқул тушади. Манифестни ягона нусхада тайёрлашга қарор қилинади.

1910 йилнинг 30 декабр куни Миролим тананали равишда Бухоро амирининг тахтига ўтиради. Урганжий тахт пойида тиз чўккан кўйи ислохот тўғрисидаги манифестни ўқиб эшиттиради. Ислохотнинг моҳияти шундан иборат эдики, бундан кейин амирга «тортик» ҳадя этиш қатъиян ман этилади; сарой амалдорларига совға-салом бериш ҳам узил-кесил тақиқланади; қозилар ўзлари тузиб берган ҳужжатлари учун ортиқча ҳақ олмасликлари керак; мулозимлар йўл ҳақидан ташқари ўлпон ундирмасликлари лозим (бир тош йўл юрсалар фақат бир танга олишлари мумкин); илгари деҳқонлар етиштирган ҳосилнинг ўндан тўрт қисми солиқ сифатида олинган бўлса, энди ўндан уч қисми олиниши керак; навкарларга, уламоларга, амалдорларга аниқ маош тайинланади – бундан сўнг ҳар қандай амалдор халқдан ўзи истаганча ўлпон ё солиқ олмайди. Фармони олий барчага баробар.

Манифест аҳоли ўртасида катта шов-шувларга сабаб бўлади. Ижтимоий ҳаётда ўзгаришлар рўй беражagini сезган ёш бухороликлар ҳам хурсанд бўлади. Жамиятда қандайдир ҳаракат бошланади. Турғунлик даври тугайди. Ҳаракатда баракат бўлади. Манифестнинг нусхалари Бухоро

амирлиги ҳудудидаги бекликларга, қозиларга жўнатилади; жарчилар бозорларда халқни тўплаб манифестни ўқиб эшиттиради. Пойтахтнинг ён атрофидаги фуқаро жума кунлари Бухорои шарифга келиб, амирнинг ҳақиға мачитларда дуо қилади. Имомлар янги амирнинг номини хутбага қўшиб ўқийди. Амирга ҳам, сарой акобирларига ҳам совға-саломлар ҳадя қилинишига чек қўйилади. Халқ орасида яшайдиган қуйи бўғиндаги амалдорлар манифестдан мамнун бўлади. Насрулло кушбеги манифестнинг сўзсиз бажарилишини назорат қилади. Бирок, баъзи бир сарой акобирлари пинҳоний равишда янги амирга тортиқ бераверади. Амир миқ этмасдан тортиқларни қабул қилаверади. Тортиқ – бокира қизлар бўлади. Амирнинг ҳарами хурлико жононлар билан тўлиб тошиб кетади. Амир зимдан тортиқ олаётгани, албатта, кўпчиликка ошкор бўлиб қолади. Шундан сўнг яна ҳаммаси эски ўзанига қайтади: эски ҳаммом, эски тос. «Амир ҳазилкаш экан», деган мишмиш тарқалади. Орадан тўрт-беш ой ўтгач, манифест фақат қоғозда қолади, холос. Агар бирорта қози манифест бўйича иш юритмоқчи бўлса, маҳаллий амалдорлар оми халқ вакилларида ўн-ўн бештасини амир хузурига шикоят қилгани жўнатишарди. Устидан шикоят тушган қози ҳеч қандай текширишсиз ишдан бўшатиладди. Раислар, ҳокимлар амирдан гап эшитиб, амалидан ажралиб қолишни истамасдилар. Улар амирнинг кулоғига ёқадиган чучмал ҳамди сано ўқиш билан машғул бўлади. Мадҳиябозларга худо беради. Абдулла Манғит исмли чиллашир қофиябоз қаҳрамон мақомига кўтарилади. Султон суягини хўрламас, дейдилар. Зеро, амир ҳам, қофиябоз ҳам манғит уруғидан эди.

Бухородан олисда бўлган Ҳисор, Кўлоб, Қоратегин,

Дарвоз каби вилоятларда манифест эълон қилинганини умуман ҳеч ким билмасди. Беклар, қозилар халқдан пойтахтдаги ўзгаришларни яширарди. Лекин, баъзан жонидан тўйиб кетган одамлар гуруҳ-гуруҳ бўлишиб маҳаллий амалдорлар устидан амирга арз қилиб боришарди. Худди шундай арчиларнинг шикояти туфайли Ҳисор беки Авлиёкул мансабидан бўшатилади. Ҳисордан пойтахтга кўчиб кетган собиқ бек ўттизта бокира қизни ўзи билан олиб кетади ва саройдаги керакли шахсларга биттадан тортиқ қилади. Тортиққа эришган сарой амалдорлари Авлиёкулнинг мушугини «пишт!» демайди. Амалидан урилиб келган бек пойтахтда шоҳона ҳаёт кечира бошлайди.

Ёш бухороликларнинг фикрича, амир Абдулахад мустабид золим, очкўз, қурумсоқ, бузуқ кимса эди. Ўзи ҳаётдан лаззатланишни яхши кўрарди-ю, аммо атрофдагиларни қаттиқ ушлаб турарди. Қозилар, беклар қачон, қаердан, кимдан қанча пулми, молми олганини ипидан игнасиғача биларди. Хуфялар, чақимчилар сидқидилдан хизмат қиларди. Шу боис амалдорларнинг мол-мулкини тез-тез мусодара қилиб, уларнинг ўзларини халқ орасида бадном қилиб юрарди. Лекин у халқпарвар ҳокимларни ҳадеб тергайвермасди. Вақти-вақти билан маишат қилиб турса-да, лекин мол-дунёсини бемаъни зиёфатларга сарфламасди. Даллоллару қўшмачиларни жини суймасди. Сарой хизматкорларига меъеридан ортиқча совға-салом олишга рухсат бермасди. Агар шундай ҳодиса бўлиб қолса, совға-саломни мусодара қиларди ёки ҳаддан ошиб кетган девон хизматчисини ишдан бўшатиб кўчага ҳайдаб юборарди. Ёзувчи Садриддин Айнийнинг гувоҳлик беришича, амир Абдулахад даврида фақат бир қўл билан ва фақат бир кишининг буйруғи билан зулм ўтказиларди¹.

Абдулахад бадгумон киши бўлиб, токи шахсан ўзи текшириб кўриб, ишонч ҳосил қилмагунча бировнинг гапига асло ишонмасди. У бағоят ақлли киши эди. Шу боис халқ билан амалдорларнинг руҳий ҳолатини, кайфиятини беш кўлдай билиб юрарди; саройда фиск-фасод авж олишига мутлақо йўл қўймасди. Ҳар қандай фитнани шафқатсизлик билан бостирарди. Унинг ўғли Миролим эса ҳеч нарсани билмасди, ҳаммининг гапини маъқуллайверарди. У тадбиркор эмасди. Айни чоғда уни очкўз ҳам деб бўлмасди, кўнгилчан эди. Бироқ, тадбирсизлиги туфайли яхши фазилатлари фойда бермасди. Амир халқдан ортиқча солиқ, ўлпон олмаслик тўғрисида фармон беради, лекин қозилар билан ҳокимлар ўзларининг билганларини қилаверарди. Насрулло қушбеги халқнинг оғирини енгил қилиш кераклиги ҳақида кечасио кундузи амирнинг қулоғига гап уқдиради. Амир бачавозликка ружу қўяди; харамидан рус жувонлари ҳам ўрин олади. Қўшмачилар ҳатто Москвада ҳам амирга ўйнаш етказиб берадиган дўкон очади. Саройда ошкора фахш бошланади. Охир-оқибат, Амир Олим замонида тортиқлар отасининг давридагидан ҳам бир неча баробар ортиб кетади...

Хўш, лақай элатининг эсонхўжа уруғи тўғрисидаги маълумотларга Бухоро амирлари таърифидан баён этилган юкоридаги гап-сўзларнинг нима алоқаси бор? Алоқаси шундаки, айнан амир Абдулахад даврида эсонхўжа уруғининг оқсоқоли Чақабой энг юксак мартабага – туғсабо рутбасига эришади. Амир Абдулахад томонидан Чақабой қоровулбегига «мирохўр» унвонини бериш тўғрисидаги фармон нусхаси сақланиб қолган. 1880 йилда амирнинг муҳри босилган ўша фармонга кўра, «бу кишига ҳамма муносиб муомала қилиши ва ҳурматини ўрнига қўйиши

лозим²». Тарихий хужжатларда Чақабойга қачон «қоровулбеги» унвони берилгани тўғрисида маълумот йўқ. Аммо, мирохўрга 1905 йилда «туғсабо» унвони бериш ҳақидаги Абдулаҳадхоннинг фармони сақланиб қолган. Бу фармон форсийда ёзилган бўлиб, унда «Чақабой мирохўр лақай – навқари вилояти Ҳисор⁴» деб алоҳида таъкидланган. Яъни, лақайга туғсабо унвони берилади. Чақабой мирохўр бўлгандан сўнг орадан деярли чорак аср (йигирма беш йил!) ўтгач, туғсабо унвонига эришади. Ваҳоланки, Бухоро амирлигида мавжуд бўлган тартибга мувофиқ, пастдан юқорилаб борадиган ўр тўрт поғонали мартаба даражасида мирохўр тўққизинчи ўринда турса, туғсабо саккизинчи ўринда туради. Расмий мартаба пиллапоясида бир поғона юқорига кўтарилиш учун 25 йил хизмат қилишга тўғри келади. Кейин туғсабо «Кўлбулоқдаги бир қўш лалми ердан чиққан ҳосилни ўз эҳтиёжи учун ишлатишга⁴» рухсатнома олади. Бу рухсатномага кўра, қишлоқ деҳқонлари ўша ерни шудгор қилиб, ҳосилни етиштириб, ўриб, янчиб туғсабонинг уйига келтириб беришлари лозим эди. Бир қўш ер – бир мавсумда битта қўш (омоч) билан ҳайдаб улгуриладиган ҳажмли дала, адир бўлади. Ҳартугул, бир қўш ери бўлган одам битта рўзғорини тебратиши мумкин эди.

Бухоро амирлигида ўн тўрт поғонали мартаба куйидан юқорига тубандаги тартибда ўсиб боради: 14. Ўнбоши. 13. Эллиқбоши. 12. Юзбоши. 11. Жевачи (жибочи). 10. Қоровулбеги. 9. Мирохўр. 8. Туғсабо. 7. Додхоҳ. 6. Бий. 5. Мир. 4. Инок. 3. Парвоначи. 2. Девонбеги. 1. Тўпчибоши⁵. Бевосита амир ҳокимияти тизимида ишлайдиган амалдорлар (қушбеги, раис, қози, муфти каби) билан унвондор шахсларнинг фарқи шундаки, унвон соҳиблари жойларда ўз тирикчилигини ўзлари кўрарди ва баъзи бир маҳаллий

аҳамиятга молик масалаларни ҳал этишда иштирок этарди. Кўпинча баҳсларни, жанжалларни бартараф этиш лозим бўлиб қолса, маҳаллий маъмурлар дарҳол унвондор кишиларга мурожаат қилишарди. Бошқа пайтлари Чақабой туғсабо бировнинг хаёлига ҳам келмасди.

«Амирлик даврида отам эришган энг охириги унвон «туғсабо» бўлса ҳам, лекин у бирорта вазифани бажармасди», дейди Иброҳимбек 1932 йилда. Иброҳимбекнинг кўргазмаси тўғри эди.

Нақл қилишларича, Лақай исмли саркарданинг тўнғич ўғли – Эсонхўжа эди. Эсонхўжадан бино бўлган фарзандлар кейинчалик бутун бошли уруғни ташкил этади. 1924 йилги маълумотларга қараганда, «эсонхўжа уруғи 3977 кишидан иборат, улар 58 кишлоқда яшайди, 1929 хўжалик бор; Норин ва Султонобод туманларида постхоналарнинг теварагида гуруҳларга бўлиниб яшайдилар; Рангонтон этакларида ҳам учраб турадилар⁶». Албатта, бу Кўктош билан Ёвон оралиғидаги кишлоқларга алоқадор маълумот, холос. Боз устига, 1924 йилда ҳали фуқаролар уруши тугамаган, аҳолининг кўп қисми жанг бўлаётган Ҳисор вилоятини тарк этган ёки пана-пастқам жойларда қизил аскарларга кўринмасдан юрарди. Аслида, ҳисорий лақайлар вилоят аҳолисининг кўпчилигини ташкил этарди. Ўша йиллар ўтказилган аҳоли рўйхатига кўра, лақайларнинг умумий сони гоҳ йигирма беш минг киши деб, гоҳ қирқ олти минг киши деб кўрсатилади⁷. Агар Лақайда фуқаролар уруши то 1931 йилгача давом этганини ҳисобга оладиган бўлсак, аҳолининг миқдори тўғрисидаги барча маълумотлар нисбий ёки тахминий бўлганини билиб қўймоғимиз лозим. Шу боис биз рақамлар ҳақида эмас, кўпроқ уруғ улуғлари ва шох-бутоқлари борасида фикр юритамиз. Ҳар холда, биз

танлаган йўл билан ҳам Эсонхўжадан тарқалган фарзандлар нечоғлик мураккаб тарихий даврларни бошидан кечирганини кузатиш мумкин.

Эсонхўжадан ўн битта ўғил туғилади: 1. Оқсари. 2. Кунту. 3. Норин. 4. Ўтарчи. 5. Ўзден. 6. Туячи. 7. Қулбача. 8. Мирзакул. 9. Олтмиш. 10. Малиш. 11. Қулумбет.

Оқсаридан иккита ўғил туғилади: Катта оқсари, Кичик оқсари.

Катта оқсаридан учта ўғил туғилади: Эшбой, Шамай, Оқ тўлиш.

Кичик оқсаридан иккита ўғил туғилади: Шукай, Шомухаммад.

Кунтудан бешта ўғил туғилади: Хўжакўчқор, Тепакал, Ойту, Тичка, Кўчқор тожик (онаси тожик бўлган, шекилли).

Ўтарчидан учта ўғил туғилади: Ошхўр, Хонкўр, Худойдод.

Туячидан бешта ўғил туғилади: Дўсай, Молмиш, Қуллибек, Чорикор, Булён.

Қулбачадан Ғойиб Кичик туғилади.

Малишдан олтита ўғил туғилади: Даутек, Тоға бача, Али бача, Бахти бача, Ҳожимиёр, Асир қулбача, Тош бача, Анор бача.

Баъзи манбаларда Туячининг Малай, Жадигар, Келдибек, Боқи бача, Нор бача исмли ўғиллари ҳам бўлган деб кўрсатилади. Эҳтимол, бу ўғиллари Туячининг Факиробод томонларга куёвлаб бориб юрган кезлари бино бўлгандир? Лекин, бешта ўғил тукқан хотинни негадир муқим никоҳлаб олмаган кўринади. Никоҳлаб олган бўлса ҳам бу ҳақда овоза тарқатмайди.

Демак, Эсонхўжа шохлаб кетади. Бир тўда неварачеваралар бино бўлади. Буларнинг ҳаммаси «Биз Эсонхўжа

уруғиданмиз, Эсонхўжа уруғининг фалон шохиданмиз» деб юришади. Эринмаган одам сўраб-суриштиришдан чарчамаса борми, шохдан шохга сакраб тонг оттириш ёки кун боттириш ҳеч гап эмас.

Ҳар бир уруғ шохларининг ўз тарихи бор. Масалан, Кунтунинг онаси кун чиққанда кўзёради ва ўғлиги Кунту деб исм қўяди. Бу исмни онаси қўймаган бўлса ҳам, лекин ундан сўраб шундай исм қўядилар. Доя кампир: «Суюнчи беринг, айна, ўғил бўлди, ўғил!» деб хирмонга югуриб боради. Хирмонда буғдой совураётган Эсонхўжа: «Қачон туғилди?» деб сўрайди ишдан бош кўтармай. «Кун чиққанда туғилди», дейди кампир. «Пешин бўлди-ку!» дейди Эсонхўжа ажабланиб. «Киндик-пиндигини кесиб, бу ёққа келгунимча пешин бўлди. Аммо, бевак кун чиққанда туғилди», деб ўз гапида туриб олади кампир. «Майли, Кунту бўлсин», деб ноилож рози бўлади Эсонхўжа ва хирмондан тўрт-беш курак буғдой олиб, кампирнинг этагига тўкиб беради.

Ойтунинг онаси эса ой чиққанда туғади. Оилавий анъанага риюя этилиб, ўғлига Ойту деб исм қўяди. Доя кампирга кўчқор совға қилади.

Албатта, ҳар бир уруғ эр-хотин муносабатидангина пайдо бўлмайди. Агар шундай бўлганда эди, дунёда бирорта миллат дунёга келиши учун ижтимоий ҳаётни бир четга суриб қўйиб, кўрпанинг остида жанг қилиб ётган *миллатчиларга* ҳайкал ўрнатилган бўларди. Айтмоқчи, лақайларнинг «Кўрпа қимирлатар» деган ўйини бўлади: тўй оқшоми келиннинг янгалари куёвнинг жиғига тегиш учун кўрпани очиб қочадилар ва шу йўсинда совға-салом оладилар.

Эсонхўжа уруғи, аввало, ижтимоий ҳаёт маҳсулидир.

Муносабатлар узоқ йиллар давомида сайқал топган, шаклланган. Бу уруғ вакиллари ота-она, фарзанд, неварачевара, тоға-жиян, амма-хола каби қатъий ижтимоий тамойилларга ҳам итоат этади. Уруғ таркибида бир нечта ижтимоий қатлам, табақа мавжуд. Одатда, тарихий даврни бошидан кечирган миллат асосан учта табақага, яъни бойларга, камбағалларга ва уламоларга бўлинса, лақайлар, хусусан, эсонхўжа уруғи таркибида тўртинчи табақа ҳам бор. Бу табақа – уруғ оқсоқолларидир. Оқсоқоллар уруғнинг бирлигини, жипслигини таъминлайди. Оқсоқоллар ўзига тўқ кишилардир. Ҳар бир уруғнинг оқсоқоли бўлганидек, ҳар бир шох ва бутуқнинг ҳам оқсоқоли бўлади. 20-йилларда қизил аскарларнинг айғоқчилари томонидан тўпланган маълумотларга қараганда, лақайлар орасида ҳаммаси бўлиб тўққиз минг етмиш бешта (9075) оқсоқол бўлган⁸. Оқсоқоллар муайян уруғ ёки шох вакилларига ҳар қандай бой ва уламодан ҳам кўра кўпроқ таъсир ўтказган. Улар уруғдошларининг яхши-ёмон кунларида бакор келган. Шу боис одамлар оқсоқолларга кўпроқ ишонган ва уларнинг гапларини икки қилмаган. Лақай уруғларининг уюшқоқлиги, оғир дамларда бир тану бир жон бўлиб ҳаракат қилганининг сабаби – оқсоқоллар эди. Қийин дамларда оқсоқоллар масъулиятни ўз зиммаларига олган. Агар бирорта фақир тўй қилмоқчи ёки бирор нарса харид қилмоқчи бўлса, энг аввал оқсоқолга мурожаат этарди. Оқсоқол фақирга тегишли йўл-йўриқлар кўрсатарди; лозим бўлса, кўмак берарди. Иброҳимбекнинг отаси – Чақабой туғсабо ҳам эсонхўжа уруғининг нуфузли оқсоқолларидан бири эди. Афсуски, Амир Олимхон тахтга ўтиргач, орадан кўп ўтмасдан 1912 йилда туғсабо вафот этади. Чақабой туғсабодан Ёвонга кетаверишда, Норин кишлоғига

тушаверишда адир ўртасидан ёриб ўтган йўл ёдгор бўлиб қолди. Бу йўлни Чақабой туғсабонинг ўзи қурган.

Амир Олим тож-тахтинию Ватанини ўз ҳолига ташлаб Афғонистонга қочиб кетган пайтларда (1921 йил) эсонхўжа уруғининг нуфузли оқсоқоллари Абдурашидбой билан Юзбой эди. Афсуски, Шўро ҳукумати бу икки оқсоқолдан лақайларнинг жанговар руҳини сўндириш мақсадида фойдаланадию итдай отиб ташлайди.

Бойлар ҳам эсонхўжа уруғи таркибидаги муҳим бир табақани ташкил қилади. Улар ўз фаолият майдонига кўра, икки турга бўлинадилар: биринчиси – заминдорлар, иккинчиси – чорвадорлар. Заминдорлар иқтисодий жиҳатдан бақувват бўлиб, 15-20 чорикорни йил – ўн икки ой мобайнида иш билан таъминлардилар. Чорвадор бойлар кўлида эса бор-йўғи беш-олтита подавон ишларди, холос. Демак, эсонхўжа уруғи таркибидаги бойлар биз китобларда ўқиган «мирзакаримбойлар»дан (Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги салбий қаҳрамон) бирмунча фарқ қилади: улар зулмкор ёки эзувчилар синфини (табақасини) ташкил этмайди. Балки, иш кучига муҳтожлиги туфайли ўз уруғдошларини иш билан, демак тирикчилик манбаи билан таъминлайди, холос.

Уламо – эсонхўжа уруғининг фахри. Диндорлар вақфдан келадиган даромад эвазига кун кечирган. Миллий озодлик ҳаракати бошланган йилларда Доноҳон домла мужоҳидларга раҳнамолик қилади.

Фуқаро – эсонхўжанинг асосий табақаси ҳисобланади. Ўртамиёна ҳаёт кечирадилар. Тўй-маъракаларини ўзлари кўтаради. Фуқаро орасида очдан ўлган киши бўлмайди. Чунки, уруғдошлари доимо камбағал кишини қўллаб-қувватлайди. Эсонхўжанинг бойлари уруғдошларидан

бирортасининг бошига мусибат тушганини эшитса – бас, дарҳол ёрдамга етиб келади.

Эсонхўжа уруғи лақай элатининг барча вакилларига ҳар тарафлама ўрнатқ кўрсатиб келади. Негаки, тўнғич бўғин эканини эсло ёдидан чиқармайди.

Бир юзу етмиш олти йил давом этган амирлик даврида лақайлар орасида энг юқори даражага эришган зот, боя таъкидлаганимиздек, Иброҳимбекнинг падари бузруквори – Чақабой туғсабо бўлган. Лекин у Бухоро амири томонидан бирорта мансабга тайинланган эмас. Тўғриси айтганда, туғсабо унвони Чақабой оқсоқолга ҳеч нарса бермайди. Унга ҳеч қандай унвоннинг кераги ҳам йўқ эди. Амир Абдулахадга эса Чақабойнинг уруғдошлари ўртасидаги нуфуздан фойдаланиш зарур эди. Акс ҳолда, эсонхўжа уруғи амир юборган ўлпончиларни, амалдорларни беобрў этиб қўйиши мумкин эди. Агар «сопи ўзидан чиқариб қўйилса», лақайлар азбаройи Чақабой туғсабо ҳурмати тўс-тўпалон кўтармайди. Солиқни вақтида тўлайдилар, амалдорларни сўқимга боқадилар ва ҳоказо.

Эсонхўжа тўғрисида билганларимиз ана шулардан иборат.

БОДРОҲЛИ ВА БОШҚАЛАР

Афсонавий Лақай бобонинг иккинчи ўғлининг исми Бодроҳли эди. Ўша йигитдан элатнинг бодроҳли уруғи тарқалиб кетган. Баъзи маълумотларга кўра, Бодроҳлидан учта ўғил туғилади. Булар Мерган, Парча, Қизилбой. Бошқа бир маълумотга караганда, Бодроҳлининг олтита ўғли бўлган экан. Булар Катта мерган, Кичик Мерган, Парча, Қизилбой, Юнус, Келакей. Эҳтимол, Кичик мерган, Юнус, Келакей исмли фарзандлар Бодроҳлининг тўнғич хотинидан яширинча уйланиб кўйган ёстикдошидан туғилгандир. Чунки лақайлар орасида, хусусан, бодроҳли эркаклари ўртасида ҳатто Шўро ҳокимияти йилларида ҳам тўнғич хотинга билдирмасдан иккинчи хотинга уйланиб олиш анъанаси давом этиб келди. Кенжа хотиндан икки-учта фарзанд пайдо бўлиб қолганини билган тўнғич хотин бирмунча вақт мобайнида жанжаллашиб юради, аразлаб отасининг уйига ҳам кетиб қолади, сўнг йиғлаб-сиқтаб тақдирга тан беради ва кундошининг болаларини ўз фарзандлари қаторида тарбиялай бошлайди. Ҳар куни кўрадиган кўз ахийри кўникади. Меҳр кўзда бўлади деган мақол ҳам бежиз тўқилмаган. Қисқаси, Бодроҳлининг олтита ўғли бўлганини эътироф этганимиз дуруст, шекилли. Акс ҳолда, Шўро давридан қолган сарқитга мувофиқ равишда Бодроҳлидан «алимент» ундириб беришга тўғри келиб қолади; биз эски гапларни кавлаштиришни яхши кўрамиз – керакли хужжатларни расмийлаштириб, афсоналарда яшаб ўтган Бодроҳлини «алиментчи» деб эълон қилишимиз ҳеч гап эмас. Ваҳоланки, Бодроҳли тўнғич хотинининг ғиди-бидисига чидаб, кенжа хотинидан бўлган болаларини ҳам бағридан бўшатмаган, уларни қаровсиз

қолдирмаган эди. Бодроҳлининг луғатида «тирик етим» деган ибора бўлмаган.

Хуллас калом, Бодроҳлидан олтита ўғил туғилади. Кейин бирин-кетин неваралар бино бўлади.

Катта мергандан Аннаҳожи билан Бойҳожи туғилади.

Кичик мергандан Қорақул туғилади.

Парчадан Кичили, Кўчек, Бўйра, Самарқанди туғилади.

Қизилбойдан Ёвқочди, Девэтар, Ўтеш, Серке, Оти катта, Раис, Жарик, Ёвонкелди туғилади.

Юнусдан Гутра, Тўкис, Қутра улус, Хачир солди, Қайир туғилади.

Келакайдан Чуқур, Жугарди туғилади.

Кейин неваралардан чеваралар туғилади. Одатда, бобо билан момо невараларининг афт-ангорини таниса-да, аммо уларнинг номларини доим чалкаштириб юради. Нафақат исмларини, ким қайси боласининг боласи эканини ҳам баъзан унутадилар. Бодроҳли ҳам оддий боболаримизга ўхшарди. У ҳам невараларини доим чалкаштириб юрарди. Хусусан, ўғиллари орасида жуда серфарзанд бўлган Кичик мерганнинг фақат тўнғич ўғли Қорақулни яхши танирди-ю, яна саккизта невараси борлигини эсидан чиқариб қўяверарди. Аслида, Кичик мергандан Авлоди Ҳасан, Авлоди Назар (қайноталари назарда тутулиб номланган; Ҳасан, Назар исмли кишилар Кичик мерганнинг қайноталари эди), Оқбош, Бойсайид, Жонқобул, Бешқурук, Бўдана, Қонур исмли ўғиллар ҳам туғилган эди.

Албатта, невараларининг номларини чалкаштира бошлаган бобой чевараларининг номларини остин-устин қилиб юборади. Аммо, Бодроҳли бобо катта ўғилларидан тарқалган чевараларини яхши танирди. Хусусан, Аннаҳожи исмли неварасидан Юсуф бача, Ўроз бача, Олим бача,

Мурод бача, Сари бача, Халфа бача, Шоқосим бача, Кичиксон исмли чеваралар туғилганини биларди. Қолаверса, Юсуф бача исмли чеварасидан Даҳан, Сари, Мегер исмли эваралар дунёга келганини Бодрохли бобо яхши эслаб қолади¹. Аммо, Қизилбой ўғлининг қонидан тарқалган невараларидан бино бўлган чевараларини яхши танимасди. Фақат ўша шохдан тўққизта бутуқ чиққанини тусмол қиларди. Аваздан туған, Ҳийла, Жаҳондан туған, Дуванадан туған² исмли йигитлар Бодрохлининг чеваралари эди.

Бодрохли пиру бадавлат бўлади. Нева-чевара-эвараларининг хузур-халоватини кўради, ғам-ташвишини чекади. Тирикликнинг ғам-ташвиши ҳам ғанимат эканини билади.

Дафъатан, битта одамдан шунча уруғ-аймоқ тарқалганига ишониш қийин бўлади. Оилада фарзанд туғилиши биланок, ўғил бўлса бирорта қизга, қиз бўлса бирорта ўғилга бешикдаёқ унаштириб қўйиш одати қадим замонлардан қолган удум эканини назардан қочирмаслик лозим. Кўпинча тетапоя бўлган бола бешикда ётган қизалоқнинг қулоғини тишлаб кўяди. Қулоғи тишланган қиз – келин, тишида қулоқнинг мазаси қолган ўғил – куёв бўлади. Бўлажак келин-куёвга саруполар кийдирилади. Улар вояга етгунча бир-бирларига меҳр қўяди. Балоғат ёшига етган куёв яширинча келин билан учрашувга бориб юради. Учрашув одатдаги ҳолга айланади. Икки дил достони эларо оғиздан оғизга кўчади. Оғизлар дoston сўйлашдан чарчайди. Қулоқлар дoston эшитишдан чарчайди. Аммо, икки дил дoston тўқишдан чарчамайди. Келиннинг чечаси – янгаси бемаҳал эркак кишининг йўталини эшитиши биланок дарҳол эҳтиёт чораларини кўради: келин-куёв холироқ жойда

учрашмоғи учун шароит яратиб беради. Куёв эса ғамхўр чечага совға беради, салом беради. Куёв тарафдан олдиндан белгилаб кўйилган қалинни («сутпули») тўламагунча пинҳоний учрашувлар давом этаверади. Қалин тўлашга куёвнинг қурби етмаслиги мумкин. Лекин, икки дил достонини тўқишга куёвнинг қурби доим етади. Учрашув тунлари оппоқ оқаришиб, тонгларга уланиб кетади. Достоннинг «муқаддима» қисми тугаб, «асосий» қисми бошланганини бахши ҳам, тингловчи ҳам билмай қолгани каби «қахрамонлар» ҳам билмай қолади. Дийдор аланга бўлса, вужуд чирсиллаб ёнаётган ўтинга айланади. Ўтин аланганинг манбаи. Манба бир бўлгач, аланга оқими ҳам бир бўлади. Икки дил қовушгач, икки вужуд ҳам қовушади. Бундай висол оқшоми «куёвлаш», «куёвлаб келди», «куёвлаб борди» деб аталади. Лақайлар орасида куёвлаб бормаган йигит деярли учрамайди. Лекин, куёвлаш даври фақат келин-куёв унаштирилгандан сўнг, қалин миқдори белгиланиб, фотиҳа маросими ўтгандан кейин бошланади.

Қалин тўланади. Никоҳ тўйига ҳозирлик кўрилади. Тўй – ҳаётда бир бора бўладиган тантанали маросим. Тўйга пухта тайёргарлик кўрилади. Тайёргарлик даври баъзан чўзилиб кетади. Бу давр мобайнида куёв келиннинг қариндош-уруғларига кўринмаслиги лозим. Агар куёв бирон сабаб билан келиннинг қишлоғи ёнидан от миниб ўтиб қолса, қишлоқ рўпарасига етмасдан албатта отдан тушиб, юзини чопони билан ўраб олган ҳолда яёв юрмоғи жоиздир. Қишлоқ ортда қолгандан сўнг яна отига миниб кетаверади. Никоҳ тўйи белгилангач, куёв ўз навкарлари қуршовида келиннинг уйига келади. Қишлоққа кираётиб куёв албатта отдан тушиб, яёв юриши керак. Навкарларидан бири куда томонган куёв келганини маълум қилади. Келиннинг яқин

қариндошларидан бирови меҳмонни кутиб олгани чиқади. Куёв жўралари ҳамроҳлигида олдиндан ҳозирлаб қўйилган уйга киради. Куёв жўралар меҳмонхонага жойлашгач, тўй тантаналари бошланади. Тўй энг камида уч кун давом этади. Ўзига тўқ кишиларнинг тўйлари баъзан бир ҳафта давом этади. Улоқ, пойга бўлади. Кураш мусобақаси уюштирилади. Совринни келин-куёвнинг яқинлари ўзларининг ҳисобидан бериши мумкин. Чунки, тўй ҳамманики. Тўй тантаналари тугаб, эл ош-нонни еб тарқалгач, мулла бобога навбат етади. У хутба ўқийди. Хутба ўқиладиган пайтда бир коса сув усти ёпиқ ҳолда ўртада туради. Куёв билан мулла бобонинг олдида ўтирган жўралар: «Гувоҳдирмиз! Гувоҳдирмиз! Гувоҳдирмиз!» деб дам-бадам қичқириб туради. Хутба ўқиладиган пайт келин ўз дугоналари билан қўшни хонада ўтиради ва ундан розилик сўралса, жавобини куёв жўралари эшитса: «Эшитдик, рози бўлди, гувоҳдирмиз!» деб яна қичқирадилар. Куёвдан ҳам розилик олингач, ўртада турган косадаги сувдан ҳамма бир култумдан ичиб, келин ўтирган хонага узатадилар. Одатда, косадаги сувни биринчи бўлиб куёв ичади; кейин келинга ҳам ичиришади. Баъзан косанинг тагига тилло танга ташлаб қўйилади. Мулла охирида ўша тангани олиши мумкин. Ҳозир пошшойи танганлар деярли йўқолиб кетгани сабабли мулланинг ҳақини муомаладаги пул билан тўлайдилар.

Оқшом пайти куёв жўралар кўнган меҳмонхонага келиннинг чечалари келишади ва совға-салом олишгач, куёвни эргаштириб кетадилар. Куёв чимилдиқ қурилган келиннинг уйига киритилади. Чимилдиқнинг орқасида ўтирган хотин-халаж: «Келин-куёв бахтли бўлишсин! Ували-жували бўлишсин! Қўшгани билан қўша қаришсин!» деб баланд товушда дуо қиладилар. Сўнг келин-куёвга нон-

чой киритадилар. Келин куёвига чой куйиб узатади. Пиёлани узатаётганда албатта ўрнидан туриб, эгилиб салом беради. Лекин товушини чиқармайди, фақат бошини хиёл эгиб кўяди, холос. Вақт алламаҳал бўлгач, келин-куёв қирқ қават кўрпа тўшалган ўринга чиқадилар. Куёв бошига кўрпа тортишдан аввал ҳамон чимилдиқнинг орқасида ғала-ғовур қилиб ўтирган хотин-халажга «кўрпа кимирлатар» деб номланган махсус совға улашади. Акс ҳолда, хотинлар чимилдиқнинг орқасида ўтираверади. Умуман, куёв биринчи оқшомда «кўрпа кимирлатар» билан қутилмайди; яна бир неча марта чечаларга совға беради. Охири чечалардан қутилиб кўрпанинг остига кирган куёв тонг ёришмасдан чимилдиқни тарк этади. Уч кунлик ўтгач, куёв чақирди маросими бўлади. Куёв қайнотаси ва қайнонаси билан илк бора мана шу маросимда кўришади. Куёв уйга кираётиб остонада эгилиб таъзим қилади; уйга киргач ҳам тўрт тарафга таъзим бажо келтиради. Бошига чопон ёпиниб олган куёв қайнотаси кўрсатган жойга ўтиради. Чарлар ўтгач, куёв келинхонага ошкора кираверади. Қайнотаси билан ҳам очикчасига кўришаверади. Орадан бир ҳафтача вақт ўтгач, куёв келинни ўз уйига олиб кетиши мумкин. Икки дил достонининг «кульминация» қисми энди бошланади. Уйланиш ташвишидан қутилган келин-куёв тўққиз ойдан олдинроқ ҳам фарзанд кўриши мумкин³. Илк висол оқшомларида бино бўлган тўнғич фарзанд жуда ширин бўлади.

Лақайлар аёл зотини жуда эъзозлайди. Шундай бўлса-да, элат уруғларининг номлари фақат эркакларнинг номлари билан юритилади. Эсонхўжада ҳам, бодрохлида ҳам аёл номи билан аталган бирорта уруғни ёки шохни учратмайсиз. Балки, Лақай бобонинг Курдек ўғлидан туғилган уруғда аёл

номини учратармиз?

Курдекдан еттита ўғил туғилади: Тўқанди, Бошқоп, Абдол, Олтибой, Қозок, Чақа, Қора тугма.

Курдекдан туғилган кенжа ўғлининг исми (Қора тугма) онасининг камзулига қадалган тугмадан олинган бўлса ажаб эмас. Лекин бу ном ҳам бевосита аёл номини англатмайди. Шунчаки аёлга тегишли ашёни билдиради, холос.

Курдекнинг еттита невараси бўлади.

Олтибойдан Зоғора туёк, Оқ бузов, Қора сийрок туғилади. Чақадан Соқов, Гулмирза бача, Ёдгор, Тўртқия туғилади. Кўриниб турибдики, неваралар орасида фақат «Соқов» аёл билан эркакка баробар ном, холос. Уни айнан аёл дейишга тил бормайди.

Ҳисор водийсидан ташқари Болжувон беклиги ҳудудида ҳам лақай элатининг кучли уруғлари истиқомат қилади. Уларнинг биттаси – байрам, иккинчиси – Тўртовул. Афтидан, Лақай бобо Болжувонга қатнаб юрган кезларида вақтини беҳуда ўтказмаган кўринади. «Бир кун умринг қолган бўлса, хотин ол. Икки кун умринг қолган бўлса, от ол. Уч кун умринг қолган бўлса, дарахт эк», деган ибора Лақай бободан қолган. Иборагина эмас, Болжувонда чироғини ёқиб ўтирган меросхўрлар ҳам бор экан.

Болжувонлик тўнғич ўғлининг исми Байрам эди.

Тўрт отадан олти ўғил туғилади. Исабой, Бойтўлиш, Қирқ садақ, Бўронбой (бу исм аёлдан кўра, кўпроқ эр кишига ярашади), Жовли Мурод, Оқ чанок.

Шекейдан тўрт ўғил туғилади: Полвон, Тангриберди, Худойберди, Оллоҳберди. Сиртдан қаралса, «Тангри», «Худо», «Оллоҳ» исмлари бир-бирига синонимга ўхшайди. Лекин, «тангри» бутпарастлар сиғинидиган санамнинг исми. «Худо» ҳам исломий маънодаги Оллоҳни тўқис

англатмайди. Ҳар ҳолда, «худо»нинг Оллоҳи карим эканига шубҳа бор. Фақат Оллоҳгина бизнинг тушунчамиздаги исломий Яратувчини шак-шубҳасиз англатади. Демак, Шекей ўз ўғилларига исм танлаётган пайтда сўзлик бойлиги ғариб бўлгани учун бир-бирини такрорлайдиган атоқли отлардан фойдаланмаган, балки моҳиятан ўзга-ўзга бўлган атамалардан атайлаб фойдаланганки, бу билан минг-минг йиллар давом этган эътиқодлар кураши тарихига ишора қилади. У сувратга эмас, сийратга эътибор бериш лозимлигини гўё эслатмоқчи бўлади.

Деветдан беш ўғил туғилади. Оқ девет, Қора девет, Оқ чура, Ҳайбат, Бурденгел.

Чегенадан ҳам беш ўғил туғилади. Авлоди Хусан, Чирқиравик, Қозоқ, Чуяга, Азов.

Оқ девет – Байрамнинг чеваралари шажарасини бошлаб беради. Оқ деветдан беш ўғил туғилади. Кўтир, Жулей, Келикей, Рисай, Қобоной.

Қора деветдан тўрт ўғил туғилади. Тинал, Жампўлат, Бедил, Қора таёқ.

Чиркивикдан уч ўғил туғилади. Саркеч, Чубурма, Тентак авлод.

Байрам уруғи вакиллари Қизилсувнинг ғарбий соҳилларида, дарёга тушиб кетадиган адирларда, шунингдек, Жилонлитовда истиқомат қилади. Уларнинг жанубий чегараси Тойирсувга бориб қадаларди; Жилонтовнинг Тойирсувга эниб борадиган жилғаларида ҳам, Алимтойнинг тўқайлари ҳам байрамларнинг юрти эди. Қизилсувнинг сўл соҳилидаги Болжувонга туташ қишлоқларда (Дектур, Солмали дашт) асосан байрамлар яшарди.

1917 йил Октябр тўнтариши тўлқинлари лақайлар

тупроғига етиб келгунча асосий бойлик – ер ўша худудда яшайдиган лақай уруғининг умумий мулки ҳисобланарди. Ерга хусусий эгалик қилиш ҳоллари камдан-кам учрарди. Лақайлар ўртасида бой-камбағал деган тушунчалар бизнинг синфий онгимизга Шўро тарихчилари томонидан михлаб қўйилган маъноларни англамасди. Ер барчага баробар эди. Энг бадавлат лақай ҳам қурби етганича дехқончилик қиларди; қурби етмай қолса, ноилож чорикор ёлларди. Бировнинг ерида, бировнинг меҳнат қуролларидан фойдаланиб, бировнинг уруғини ерга қадаган ва бировнинг ҳисобидан экин-тикин даврида қорнини тўйдириб юрган чорикор ҳосилнинг тўртдан бир қисмига қонуний (тўғрироғи, анъанавий) эгалик қиларди. Ҳозир тенглик қарор топган мамлакатларда ҳам лақайлар асрлар давомида амал қилиб келган меъёр ва мезонларга аранг етиб келинди.

Октябр инқилоби лақайлар ўртасида қарор топган тенглик принципларини издан чиқариб юборади; уруғлар ўзларининг мулки бўлган қишлоқлардан кўчирилади⁴. Натижада анъаналар унутилади. Ҳатто кекса лақайларнинг ўзлари ҳам элат шажарасини кўпинча чалкаштириб юборадиган бўлиб қолади. Ваҳоланки, агар уруғларнинг амалий муносабатлари «коллективлаштириш» деб номланган жаҳолат ботқоғига қориб юборилмаганда борми, жуда кўп кадриятлар йўқ бўлиб кетмасди. Ўтмишда қайта-қайта турмуш синовларига дош берган миллий кадриятлар тўй-тантаналар пайтида эсга тушиб қоладиган томошабоп эрмаклар йиғиндиси эмасди. Балки, адолат тарозиси – кадрият эди. Ижтимоий адолатни таъминлаш учун замонавий давлатларда тахлам-тахлам қонун мажмуалари яратилади. Лақайлар эса қоғозбозлик қилиб ўтиришмасдан ўзларининг анъаналарини асрлар давомида яратган эди. Ўша

анъаналар асосида минг йиллардан бери фаровон ҳаёт кечирганлар.

Лақай бобонинг болжувонлик яна бир ўғлининг исми Тўртовул эди.

Тўртовулдан олтита ўғил туғилади. Уч ул, Суюндук, Бурундук, Чол, Кўса, Кўр-кўр.

Уч улдан еттита ўғил туғилади. Авлоди тўра, Авлоди нар, Элетан, Қора муча, Қора сийроқ, Мараз.

Суюндукдан уч ўғил туғилади. Қул, Хўжали, Дўсай, Қўнғир тана.

Бурундукдан битта ўғил туғилади. Жалпўш.

Кўсадан битта ўғил туғилади. Кичкина.

Мараздан Сари мараз туғилади.

Дўсайдан Чойгуз туғилади.

Тўртовулдан тарқалган уруғ-аймоқлар лақай элатининг кучли қаноти ҳисобланади⁵.

Агар байрам уруғи Қизилсувнинг ғарбий қирғоқларида яшаган бўлса, тўртовул лақайлари ўша дарёнинг шарқий қирғоқларида ва Кангурт қишлоғида истиқомат қилган. Данғара водийсининг шимолий-шарқ томонларида ва Алимтой тўқайининг жанубий қисмида ҳам тўртовул лақайларининг қишлоқлари бор эди.

Ҳозир Болжувон лақайлари янада жануброқ тарафларга сурилиб кетди. Чунки, шўро ҳокимияти йилларида тоғлардан форсийзабон элатлар паст текисликларга мажбуран кўчириб туширилади. Қолаверса, лақайларнинг уруғлари илгари алоҳида қишлоқларда яшаган бўлса, кейинчалик уруғлар аралашиб кетди. Кўпни кўрган чоллар ўз уруғининг шажарасини аниқ айтиб беради, ёшлар эса фақат болжувонлик лақай эканини билади, холос.

Байрам, Курдек, Тўртовул уруғи лақай элатининг бошқа

вакилларида деярли фарқ қилмайди. Улар ўртасидаги фарқ – Болжувонда яшайди. Лекин, хисорий лақайлар билан доим қариндош-уруғчилик ришталарини сақлаб келадилар.

Инсон ота-онани ва юртни танлай олмайди. У кимнингдир фарзанди ва қайсидир юртнинг фуқароси бўлиб туғилади. Инсон, авваламбор, ўз ота-онасига, ўз юртига муносиб фарзанд бўлиши керак. Мобода ота-она ёки юрт номуносиб бўлса, барибир фарзанд ота-онасидан ҳам, юридан ҳам воз кечиб кетолмайди. Қайга боришидан қатъи назар инсон ўз ота-онасининг ва ўз юртининг фарзанди бўлиб қолади. Инсон муносиб ҳаёти билан ота-онанинг ҳам, юртнинг ҳам ўз фарзандига муносиб бўлишга даъват этиши мумкин. Ота-она ва юрт қадр-қимматини фарзанд юксакларга кўтаради. Билъакс, қадр-қимматни ерга урадиган фарзанд ҳам бўлади.

Бодроҳли ва бошқа лақай уруғлари шажараси билан танишган ўқувчи, албатта, туркий халқларнинг фарзанди бўлиб дунёга келганидан беихтиёр ғурурланади, Оллоҳи каримга шукроналар айтади. Чунки лақайлар шон-шарафларга бурканган кутлуғ йўлни мардоновор босиб ўтган. Лақайлар ота-онага хиёнат нелигини билмайди. Тарих лақайларнинг фидокорлигидан сўйлайди. Энг сўнгги Шўро империяси даврида ҳам лақайлар ўзлигини йўқотмади, ўзлигидан кечмади. Қон ютиб, юраклари зардобларга тўлиб яшасалар-да, аммо кофирлар қаршисида инсоний ғурурларини топтамади. «Итнинг эгаси бўлади, бўрининг – Худоси», дейилади қадимий турк мақолида. Бўри – энг қадимги туркий тимсол эканини лақайлар биладилар ва чин кўнгилдан бўридек яшашни вфзал кўрадилар.

Бўрининг Худоси бор.

ОЗОДЛИКНИ СУЙГАН ЭЛ

1910 йилнинг 30 декабр куни тахтга ўтирган Амир Олимхон 9 йилу 8 ою 2 кун подшолик қилади. Манғитлар сулоласи 176 йил Бухоро давлатини бошқаради. Сўнгги 52 йил давомида Бухоро амирлиги Русия империясига вассал бўлди.

1920 йилнинг 1 сентябр куни М. И. Фрунзе қўмондонлик қилган Туркистон фронтининг қизил аскарлари амирлик пойтахти Бухоро шаҳрини ишғол этади. 2 сентябр куни Самарқанддан В. И. Ленин номига жўнатилган телеграммада: «Бухородаги жаҳолатпараст қорагуруҳчиларнинг охирги таянч нуқтаси яқсон қилинди. Регистон устида жаҳон инқилобининг байроғи ҳилпирамоқда. Амир ўз тарафдорларининг қолдиқлари билан қочиб кетди. Уни қўлга тушириш тадбирлари кўрилаётир. Марказий ва шимолий Бухорода инқилобий тузум ўрнатилди¹», дейилади.

Амир Олимхон Шарқий Бухорога – лақайлар яшайдиган Ҳисор вилоятига қараб қочади. Амирни Дарбандда учратган Тоғайбек исмли кишининг гувоҳлик беришича, «Олимхон камгап бўлиб қолган, тинимсиз уф-ф тортар, атрофга олазарак бўлиб тез-тез жавдирар, руслар қаерда эканини бетоқатланиб сўраб-суриштирар, сўнг хазинабони Имомқулни чақириб, ундан бир нималарни сўрар эди. Кам овқат ерди. Биқинида санчиқ пайдо бўлганидан, ҳориб-толганидан шикоят қиларди²». Кейинчалик Амир Олимхоннинг ўзи иқроор бўладики, «Арқдаги давлат хазинасида ўттиз икки қоп тилло танга, тилло буюмлар бор эди. Ёқут, марварид каби ноёб тошларнинг сон-саноғи йўқ эди. Ертўлада йигирма минг дона милтиқ ҳам бор эди³». 176

йил давомида тўпланган амирлик хазинаси бус-бутунича ташлаб кетилади. Рус аскарлари Бухоро шаҳрини уч кечакундуз талон-тарож қилади. Амирнинг ҳарамиди қолган жононлар, айниқса, кўзи қонга тўлган рус аскарларига жуда маъқул бўлади. Амирнинг оила аъзолари – хотинлари, қизлари ҳам русларнинг қўлига асир тушади. Улар ҳам бўларича бўлади. Бухоро амирининг беҳисоб хазинаси Москвага етиб бориб, уни инқилоб «дохийлари» ўзаро тақсимлаб олгунча орадан анча-мунча вақт ўтади. «Олтин талвасаси» дардига чалиниб, босар-тусарини билмай қолган М. И. Фрунзе Туркистон фронти кўмондони вазифасидан бўшатилади ва Москвага чақириб олинади. Большевиклар қароргоҳида ички кураш бошланади. Албатта, бундай вазиятда Бухоро масаласи инқилобчиларнинг эсидан чиқади. Фақат 1921 йилнинг феврал ойидагина «дохийлар» ҳовуридан тушади ва бирдан ҳаммаси бошларини чангаллайди: «Ахир, Амир Олимхон ҳамон Шарқий Бухорода юрибди-ку!» Туркистон ҳудудидаги энг охири мустақил давлат – Бухоро амирлиги тугатилмаса, амир атрофида тўпланган мужоҳидлар ҳаёт-момот курашига отланиши турган гап. Ишқилиб, улар аллақачон кураш бошлаб юборишмадими?.. «Йўқ, ҳали бошламаган кўринади. Лекин Шарқий Бухоро арининг инидек тўзиб ётибди», деб хабар берилади Москвага. Москва ҳукумати зудлик билан Туркистон фронтининг ҳарбий бўлинмаларидан махсус «Ҳисор экспедицияси» гуруҳини ташкил этиш тўғрисида буйруқ беради. Ашаддий каллакесарлардан иборат экспедиция феврал ойида Самарқанддан Шарқий Бухоро томон йўл олади. Асосий вазифа – Шарқий Бухоро ҳудудидан Амир Олимхон ва унинг сафдошларини сиқиб чиқаришдан, Шарқий Бухорода

Шўро ҳокимиятини ўрнатишдан иборат эди.

1921 йилнинг 19 феврал куни қизил аскарлар Регар шаҳрини ишғол этади. 20 февралда Ҳисор шаҳри, 21 февралда Қоратоғ (Шаҳринав), 22 февралда Душанбе шаҳри, 23 февралда Файзобод шаҳри, 26 февралда Қўрғонтепа шаҳри, 27 ва 28 феврал кунлари Кўлоб, Болжувон, Ҳовалинг туманлари босиб олинади.

1 март куни Амир Олимхон атрофида тўдалашиб юрган мулозимлари билан биргаликда Чубек кечувидан Амударёни кесиб ўтиб, Афғонистон тупроғига қадам қўяди. 2 март куни қизил аскарлар Амударё қирғоқларига етиб боради. Март ойида Обигарм, Фарм, Қалъайи Хумб, Қоратегин, Ҳайит туманлари ҳам қизил аскарлар тасарруфига ўтади.

Амир Олимхон тахтдан ағдарилгач, то Афғонистонга қочиб кетгунча ўтган олти ой мобайнида Ҳисор қалъасида руслар қаерга етиб келганини сўраб-суриштириб, уф-ф тортиб ўтираверади. Ҳатто ҳар куни биттадан ҳисорий қизларга «уйланади». Халқни уюштириб, миллий озодлик ҳаракатига раҳнамолик қилиш амирнинг хаёлига ҳам келмайди. Амирнинг оғзидан: «Ё ҳаёт, ё мамот! Қўзғолинг халойиқ!» деган чақириқ чиқишини маҳтал кутиб юрган халқ тўда-тўда бўлиб, Шарқий Бухоро худудида меровсираб қолади. Амир халқни ўз ҳолига ташлаб қочади.

Шарқий Бухоро халқи ўша кезларда айнан арслон галасига ўхшарди, бўри галасига ўхшарди. Амир Олимхон Ҳисор қалъасида биқиниб ётган вақт мобайнида нима қиларини билмаётган халқ 1921 йилнинг апрел ойидаёқ ўзини ўнглаб олади. Апрель ойида Шарқий Бухоронинг Болжувон беклиги худудида рус босқинчиларига қарши оммавий қўзғолон бошланади. 16 апрел куни Қоратегинда Фузайл Махсум ўзини ҳоким деб эълон қилади. Рус

аскарларини Қоратегин ва Дарвоз туманларидан ҳайдаб чиқаради. 26 май куни мужоҳидлар Кўлобда қизил аскарлар постхонасини қуршовга олади. 15 август куни «Ҳисор экспедицияси» аскарлари ноилож Шарқий Бухоро худудидан олиб чиқиб кетилади.

Қизил аскарлар илк бора босиб олган пайтда Шарқий Бухорони ўз кўзи билан кўрган Саиджон додхоҳ бундай деб ёзади:

«1921 йил санасининг март ойлари эди. Балшувик рус аскарлари Бухоро шаҳридан то Помир тоғлари этакларига қадар худудни ишғол этдилар. Зулм, ваҳшат исканжаси Туркистоннинг бу инжа гўшаларини ўз ёғига қовура бошлади. Балшувиклар инқилобига қадар бу ерларга русларнинг оёғи етмаган эди. Аввало, аҳолининг мол-мулки йиғиб олинди. Сўнгра оила номусига қадар тажовуз қилинади. Ҳамма жойда рус аскарлари ва унинг ёнида қўл қовуштириб юрадиган айрим маҳаллий амалдорлар ҳоким бўлиб олди. Бундай бедодликка аҳоли чидамади. Шарқий Бухоронинг қувватли ўзбек қабиласи бўлган лақай беки Иброҳимбек ва Тўғайсарибеклар гуруҳлар ташкил этиб, рус аскарларини ўлдирмакка бошладилар. Руслардан ўлжа олинган милтиқлар билан қуролландилар. Улардан кейин Қоратегиндан Фузайл Махсум, Болжувондан Давлатмандбий, Қоратоғдан Абдурахмон, Дарвоздан Эшон Султонлар ҳам айна шу тарзда фаолият кўрсатадилар⁴».

Руслар томонидан оиласининг номусига қадар тажовуз қилинган аҳоли орасида лақайлар ҳам бор эди. Шарқий Бухорода Шўро ҳокимияти ўрнатишга бел боғлаган рус аскарлари очикчасига лақайларнинг ор-номусини топтайди. Азалдан амирлик худудидан азият чекиб келган, Бухородан юбориладиган фармонлару амалдорларни унчалик

хушламайдиган лақайларга қолса, оқ итми, қора итми – бари бир гўр ит эди. Улар ҳали Шўро ҳокимияти қандай қаромат кўрсатишини билмасди. Шу боис 1921 йилнинг 1 март куни Олимхонга эргашиб Афғонистонга ўтиб кетган аҳоли орасида лақайлар кўпчилик эмасди. Афсуски, Шўро ҳокимиятининг дастлабки кунларидаёқ лақайларнинг кўзлари мошдек очилади: руслар босқинчилик билан шуғулланади, қароқчилик қилади. Босқинчи ва қароқчиларнинг қўл остида яшаш эса ўлимдан ҳам оғир эди.

Амир хорижга қувиб чиқарилгач, Ҳисор водийсига ўрнашиб олган қизил аскарлар ҳар бир қишлоқдан тўрт-беш кишини ҳарбий хизматга жалб этади. Аксарият ҳолларда нуфузли зотларнинг оила аъзоларидан бирини аскарликка оладилар. Бундан кўзланган мақсад – маҳаллий аҳоли қўлига қурол тутқазиб, улардан расмона аскар сифатида фойдаланиш эмас, балки жосус сифатида фойдаланиш ва қаерлардадир тарқоқ ҳолда тентираб юрган амирнинг қолган-қутган навкарлари қизилларнинг постхоналарига кўкқисдан хужум қилиб қолса, бояги маҳаллий «аскарлар»дан жонли қалқон ўрнида фойдаланиш мумкин эди. Маҳаллий аҳоли вакиллари русларнинг қўлида гаровда турганини тез орада англаб қолади. Боз устига, руслар аҳолининг мол-қўйини, озиқ-овқат маҳсулотларини тортиб олаверади: постхонада яшаётган маҳаллий аскарлар эса камбағалнинг таланган мол-мулкидан «бахраманд» бўлар, яъни қароқчиларга беихтиёр шерик бўларди. Руслар Шарқий Бухорога дўст сифатида эмас, душман сифатида келгани маълум бўлади⁵. Одамлар озодликдан айрилиб қолганини тушунади ва энди русларга қарши курашдан бошқа йўл йўқлигига амин бўлади.

Мунтазам қўшин аскарларига қарши курашиш учун

қурол-яроқ керак эди. Қурук қўл билан ёки қайқи таёқ билан Русиянинг бепоён жанг майдонларида чиниқиб келган каллакесарларга қарши курашиб бўлмасди. Оқ-қоранинг фарқига борадиган лақай элатининг оқсоқоллари маслаҳатни бир жойга қўйишиб, миллий озодлик ҳаракатини бошлашга қарор қиладилар. Шарқий Бухоронинг турли жойларида ўз ҳолча «партизанлик» қилб юрган халқ қасоскорлари ягона қўмондон қўли остида бирлаштирилади. Лекин, рус қўшинига қарши якжону якдил жабҳани ташкил этиш осон бўлмайди. Ноилож қўлига қурол ушлаган кечаги деҳқон, кечаги чорвадорни ҳарбий интизоимга, ҳарб санъатига ўргатиш ниҳоятда мушкул эди. Авваламбор, лақай элатининг ҳар бир уруғига, ҳар бир шохига ўша уруғдан, ўша шохдан чиққан қўрбоши тайинланади. Қўрбошиларни уруғ аъзоларининг ўзлари сайлайди. 1921 йилнинг баҳор ойларида Ҳисор водийсида лақайларнинг ўндан ортиқ мужоҳидлар гуруҳи пайдо бўлади. Ўша гуруҳларга эл-юрт ҳурматини қозонган ғозийлар қўрбоши этиб сайланади. Қўрбошиларнинг айримлари билан танишиб ўтамыз.

1. Иброҳимбек. Лақай. Эсонхўжа уруғидан. Оқсари шохидан. Катта оқсари бутоғидан. Ўзига тўқ оиладан чиққан. 30 яшар. Тўртта хотини бор. Биттасини доим ўзи билан бирга олиб юради.

2. Элбоши. Лақай. Бодроҳли уруғидан. Қизилбой шохидан. Ўтеш бутоғидан. Ўзига тўқ киши. Иккита хотини бор.

3. Эшонқул. Лақай. Бодроҳли уруғидан. Парча шохидан. Кичили бутоғидан. Камбағал. Оиласи бор.

4. Нодир галли. Лақай. Бодроҳли уруғидан. Парча шохидан. Юнус бутоғидан. Мулла Зиёвуддиннинг

йилқисини боқади. Чўпон. 49 яшар. Битта хотини бор.

5. Лолахон. Лақай. Бодроҳли уруғидан. Мерган шохидан. Катта мерган бутуғидан. Камбағал. 35 яшар. Битта хотини бор.

6. Муллахожи. Лақай. Эсонхўжа уруғидан. Оқсари шохидан. Малиш шохчасидан. Тўғай бача бутуғидан. Камбағал. 30 яшар. Битта хотини бор. Оиласи олти жондан иборат.

8. Мулла Зиёвуддин. Лақай. Курдек уруғидан. Қозок шохидан. Зиёли. 26 яшар. Битта хотини бор.

9. Бобокалон. Лақай. Эсонхўжа уруғидан. Туячи шохидан. Малай бутуғидан. Камбағал. 45 яшар. Оиласи Афғонистонда⁶.

Олот полвон, Эгамберди ботир, Ортик каби қўрбошилар ҳам лақай элатининг вакиллари эди.

Ҳар бир шох вакиллари ўз қўрбошиларининг қўли остида бирлашади. Оқсоқоллар маслаҳати билан ташкил этилган мужоҳид қувватларини қуроллантиришдан ташқари, моддий жиҳатдан таъминлаш зарур эди. Халқ имкон даражасида ёрдам беради. Шу маънода 1921 йили халқ тўплаб берган хайр-эҳсонлар рўйхати диққатга сазовор. Зиё домла гувоҳлигида Ражаб Саид ва Отахон хожи тарафидан тўпланиб, аскарбошига тақдим этилган буюмлар қуйидагилар:

1 дона ёстиқ жилди, 3 дона камзул, 6 дона ойнахалта, 1 дона катта кўзгу, 3 дона кичкина кўзгу, 4 дона чойнак, 10 дона пиёла, 1 дона балдоқли пиёла, 3 дона дастурхон, 1 дона коса, 5 дона сопол лағал, 4 дона ошқовок, 1 дона оқ кигиз, 1 дона чакмоқ тош, 2 дона жул, 1 дона хуржун, 4 дона мис лаган, 6 дона аёлларнинг шойи кўйлаги, 3 дона чит кўйлак, 3 дона ички иштон, 5 дона катта рўмол, 3 дона дуррача, 0,5

бўлак газлама, 16 газ бўз, 11 газ чит, 3 кийимли олача, 11 дона тақя (лақайи дўппи), 3 дона пичоқ, 3 дона кичкина пичоқ, 1 дона кичкина тўппонча, 176 дона пошшойи танга, 6 дона милтиқ, 2 калава ип, 3 сават нон, 1 дона ойнахалта, 1 дона зулфин, 2 дона маржон, 3 ўрам калава, 2 ўрам калава, 2 дона тилла узук, 2 дона кумуш уқа, 1 дона ангишвона, 4 дона чопон, 1 дона чит чопон, 1 дона янги паранжи, 1 кийимлик адрас, 1 дона арава, 5 дона китоб, 1 дона Қуръон, 1 жуфт калиш, 2 дона жойнамоз, 2 дона балдоқ, 3 дона чопон, 3 қадоқ шакар, 3 қоп бодом, 1 дона узук, 225000 сўм пул, 60000 сўм эски пул, 1 қути бўёк, 1 қоп қанд, 2 дона дастурхон, 2 дона мис чой қошиқ, 3 дона самовар, 3 дона пичоқча, 4 дона чойнакча, 1 дона обдаста, 3 дона чойхалта, 1 газ парча, 1 дона дўппи, 1 дона пўстак, 2 дона шойи пашшахона, 3 дона қайчи, 4 дона кулф, 3 дона сопол идиш, 2 дона пашшахона⁷...

Бу рўйхатни яна давом этириш мумкин. Рўзғор буюмлари Кўктош, Фақиробод, Ёвон, Данғара, Болжувон, Саройкамар, Кўрғонтепа, Жилликўл туманларидан тўпланади. Лақай элати билан бир қаторда тожиклар, қарлуқлар, туркманлар ҳам озодлик ҳаракатига ўз ҳиссалирни қўшади. Миллий мужодада чин маънода халқ ҳаракатига айланиб кетади. Бу ҳаракат самарали яқунланмоғи учун барча қўрбошилар ягона қўмондонга бўйсунуши лозим эди. Миллий қувватни бирлаштириш мушкул кечади. Чунки, лақай элати Шарқий Бухородаги бошқа халқлар билан камроқ алоқада бўларди. Гоҳ-гоҳ тожиклар билан низолашиб турардилар: ер, яйлов талашардилар. Амир ҳокимияти бўлса, қавмлар ўртасидаги низоларни тинч йўл билан бартараф этиш ўрнига, кўпинча ёнғинга мой сепиб юборарди ёки бир қавмни бошқа қавмга

атайлаб гиж-гижлаб қўярди. Ўз ёғига ўзи қовурилиб ётган юртни бошқариш осон бўларди. Амирнинг бемаъни сиёсати дўппи тор келиб қолганда, айниқса, панд беради. Ниҳоятда қалтис бир шароитда лақайлар ташаббусни ўз қўлларига олади ва биринчи бўлиб ягона қўмондонлик остида бирлашади. Чақабой туғсабонинг ўғли Муҳаммад Иброҳимбек Шарқий Бухородаги мужоҳидларнинг лашкарбошиси этиб тайинланади.

Иброҳимбек қўмондонлиги остидаги мужоҳидларнинг тазйиқларига дош беролмаган «Ҳисор экспедицияси» 1921 йилнинг 15 август куни Шарқий Бухоро худудидан батамом олиб чиқиб кетилади. 22 сентябр куни Қўрғонтепа шаҳри мужоҳидлар қўлига ўтади. Сентябрь ойининг охирларида мужоҳидлар сафига Анвар пошо келиб қўшилади. Анвар пошо биринчи жаҳон уруши йилларида Туркиянинг мудофаа вазири бўлган, олий ҳарбий билимга эга бўлган етук саркарда эди. У Шарқий Бухорода ҳаракат қилаётган барча мужоҳид қувватларининг қўрбошилари қатнашган машваратда Олий бош қўмондон этиб сайланади. Бу воқеа Кўктош қишлоғида 1922 йилнинг феврал ойида содир бўлади. Иброҳимбек Олий бош қўмондоннинг муовини этиб тайинланади. Лекин, бош қўмондон билан унинг муовини ўртасидаги муносабатлар вақти-вақти билан бузилиб туради. Бунинг бирталай сабаблари бор. Шулардан бири – Афғонистонда тож-тахти қайтариб берилишини кутиб ётган Амир Олимхон пинҳоний равишда: «Ҳокимиятни Анвар пошога бутунлай бериб қўймагин. Агар у Бухорони кофирлардан озод қилса, кейин ўзини подшо деб эълон қилади. Шунинг учун лақайлардан иборат аскарлар фақат ўзингга итоат этсин, керак пайт келса, Анвар пошодан ҳокимиятни тортиб олиш учун садоқатли аскарларинг сенга

итоат этмоғи лозим», деган мазмундаги мактубларни ва чопарларни Иброҳимбек ҳузурига тез-тез жўнатиб турарди. Иккинчи сабаб – фуқаролар урушида тажриба тўплаган қизил қўшин кўмондонлиги Анвар пошо билан Иброҳимбекнинг орасини бузиш мақсадида айғоқчилар фаолиятинидан унумли фойдаланди.

Анвар пошо билан Иброҳимбекнинг муносабатлари масаласи махсус тадқиқот мавзусидир. Ҳозир унга батафсил тўхталишнинг мавриди эмас. Қизикқан ўқувчи каминанинг «Анвар пошонинг васияти» («Чингиз афандига мактублар») номли ҳужжатли қиссамни кўздан кечириши мумкин.

Албатта, Москва ҳукумати Шарқий Бухорони қўлдан чиқариб юборишни истамайди. 1922 йилда РСФСР Ҳарбий инқилобий кенгашининг раиси Л. Д. Троцкий фуқаролар уруши масаласида қатъий тадбир ишлаб чиқади ва 4 июл куни махсус фармонга имзо чекади. Бу фармонга мувофиқ, «қўлга тушган босмачилар ва уларнинг маслакдошлари шафқатсизлик билан жазоланиши, ҳарбий саркардалар кўрбошилар билан ҳеч қандай музокара олиб бормаслиги даркор» эди. 1922 йилнинг 22 октябр куни ўз ихтиёри билан таслим бўлган кўрбошиларни ҳам отиб ўлдириш тўғрисида фармон берилади. Жойларда Троцкий фармонини ҳаётга тадбиқ этиш жараёни бошланади. Ҳарбий инқилобий кенгашнинг ваколати билан Шарқий Бухорога юборилган 13-ўқчи корпус кўмондони Манков 1922 йилнинг 25 ноябр куни: «Агар лақайлар қурол-яроқни, озиқ-овқатни ўз вақтида топшириш тўғрисидаги шартномани бажармаса, қизил аскарлар ёрдамида барча қишлоқларда тинтув ўтказилсин. Қурол-яроқ ва дон захираси топилган қишлоқлар бутунлай йўқ қилиб юборилсин!» деб буйруқ беради⁸.

РСФСР ҳарбий кучларининг қўмондони (главком) С. С. Каменев раҳбарлигида юз минг нафарга яқин аскарлар Шарқий Бухорони қайтадан ишғол этишга киришади. Август ойининг охирларигача бутун вилоятларни хонавайрон қилиб, Амударё қирғоқларига етиб борадилар. Афсуски, Анвар пошо жабҳаси парчаланиб кетади; кўрбошиларнинг аксарияти ўзбошимчалик билан ҳаракат қилади. Натижада ҳаракатлар кутилгандек самара бермайди.

Рус босқинчиларига қарши муҳораба то 1931 йилгача гоҳ кучайиб, гоҳ сусайиб давом этади. Бу курашнинг энг оғир юки лақайларнинг зиммасига тушади. Уларга Амир Олимхон ҳеч қандай ёрдам бермайди. Лақайлар ўз кучлари, ўз маблағлари билан қаршилиқ кўрсатаверади. Дунёнинг олтидан бир қисмида ғалабага эришган болшевикларга қарши бўлган бетимсол кураш йилларида лақай элатининг ўттиз уч фоизи қурбон бўлади; яна ўттиз уч фоиз аҳолиси эса Ватанидан бош олиб чиқиб кетади. Лақай қишлоқлари, кўм-кўк қир-адирлар ҳувиллаб қолади.

Агар 20-йилларда лақайлар яшаган Ҳисор ва Болжувон вилоятларидаги қишлоқлару қир-адиларни шу кунларда зиёрат қилсангиз борми, ҳар бир тепаликда, ҳар бир камарда сочилиб ётган шахидларнинг мозорларига дуч келасиз. Булар миллий озодлик ҳаракатида шахид бўлган ёвқур элатнинг асил фарзандларининг сўнгги маконидир. Бундай мозорлар ёнидан Қуръон тиловат қилмасдан ўтиб бўлмайди.

Тенгсиз курашда лақайлар энгилади. Лекин, курашиб энгилади. Улар тиз чўкиб яшагандан кўра, тик туриб ўлмокни афзал деб билади.

Лақайлар энгилади. Лекин, болшевиклар балосини Афғонистон, Покистон томонларга ўтказмайдилар; кўкракларини қалқон қилиб дунёнинг учдан бир қисмини

коммунизм вабосидан асраб қолади. Ҳинд океани сувида
этакларини ювмоқчи бўлган коммунистларнинг орзу-
умидлари лақайларнинг қалқонларига урилиб, чилпарчин
бўлади.

Озодликни суйган эл курашдан кўркмайди, озодлик учун
жонларини фидо қилишга ҳар доим шай бўлиб туради.

Озодлик йўлида қурбон бўлган барча шаҳидларни Оллоҳ
рахмат қилсин!

МУҲАММАД ИБРОҲИМБЕК

«Ҳисор экспедицияси» деб номланган болшевикларнинг босмачилари 1921 йилнинг 1 март куни Амир Олим ва унинг беш юздан ортиқ ландовур мулозимларини Шарқий Бухоро ҳудудидан сиқиб чиқаради. Амир ҳам, ашаддий амалпараст кимсалар ҳам Афғонистонга қочиб ўтиб, жонларини сақлаб қолади. Шундан кейин ўтган бир ойлик муддат ичида Амударё қирғокларига бориб туташган Шарқий Бухоро кенгликларида Шўро ҳокимияти ўрнатилади. Ҳар бир туманга қизил қўшин тарафидан инқилобий қўмитанинг маҳаллий раислари тайинланади. Шўро тузуми талабларига жавоб берадиган маъмурий бошқарув идоралари фаолият кўрсата бошлайди. Бироқ, Шўро ҳукумати Шарқий Бухорода бор-йўғи бир ойгина умр кўради, холос. Май ойдан эътиборан бутун Шарқий Бухоро ҳудудида рус босқинчиларига қарши оммавий халқ кўзғолонлари авж олиб кетади. Қоратегин, Дарвоз, Кўлоб, Болжувон туманларида жойлашган қизил аскарларнинг постхоналари тор-мор этилади. Қизил босмачиларнинг халқ қасоскорлари тиғидан омон қолган бўлтаклари шошилишчи равишда Душанбе шаҳрига қочиб келиб, мудофаага ўтади. Бу шаҳарда сараланган ҳарбий бўлинмалар қолдириладию «Ҳисор экспедицияси»нинг асосий қувватлари Шарқий Бухородан олиб чиқиб кетилади. 15 август куни экспедиция шармандали равишда Шарқий Бухорони узил-кесил тарк этади. Ҳисор водийси Иброҳимбек қўмондонлиги остида бир тану бир жон бўлиб бириккан лақай мужоҳидлари қўлига ўтади.

Москвада ўтирган болшевикларнинг пайтавасига қурт тушади; етти ухлаб тушига ҳам кирмаган воқеа рўй беради –

Амир Олим «тирик мурда» бўлиб қолади, лекин халқ ўлмаган экан... Уни ким бошқаряпти? Қандай бошқаряпти? Дунёнинг олтидан бир қисмида соф ғалабага эришган Шўро ҳокимияти, наҳот, Шарқий Бухоро деб аталадиган қоқ бир ўлкада атиги бир ойгина омонат бўлиб турса?

– Айбдорлар топилсин ва шафқатсиз жазолансиз! – деган фармон берилади.

Шундай қилиб, Муҳаммад Иброҳимбек ҳали Шарқий Бухорода Шўро ҳукумати тўла-тўқис ўрнатилмаган кунлардан бошлаб «инқилоб доҳийлари»нинг диққат-эътиборини ўзига жалб этади. Айғоқчилар зудлик билан Иброҳимбекнинг таржимаи ҳолига алоқадор маълумотларни тўплашга киришади. Маълумотлар баъзан тўғри, баъзан нотўғри бўлади. Мишмишлар ҳам бўлган воқеадек талқин қилинади. Чунки, Иброҳимбек бирпасда афсонавий қаҳрамонга айланиб кетади: у ҳақда ҳар хил ривоятлар тўқилади. Ўша ривоятлар айғоқчиларни чалғитади. Хусусан, 1925 йилнинг 21 октябр куни рус айғоқчиларининг бошлиғи Гавровский Фақиробод инқилобий кўмитасининг раисидан тубандаги маълумотларни олади:

«Иброҳимбекнинг отаси Чақабой туғсабо амир амалдори эди. Кўктошда чорбоғи бўлган. 1912 йили вафот этган.

Иброҳимбек маҳаллий мадрасада ўқиган, лекин ўқишни охирига етказмайди. Отаси ўлгандан сўнг тўқис ҳаёт кечирган. Бироқ, отасининг қарзлари унинг бўйнига юклатилгани учун тез орада бор будидан ажрайди. Иброҳимбек тегирмони билан обжувозидан келадиган даромад эвазига яшайди.

Отасининг хотираси юзасидан Ҳисор беки Иброҳимбекка «қоровулбеги» унвонини беради.

Бухоро амири 1920 йилги қоча-қоч пайти Душанбедан

ўтиб қолади. Ҳисор беки Иброҳимбекни амирга таништиради. «Довюррак, ҳар қандай қалтис топшириқни бажариши мумкин», деб таърифлайди. Амир Иброҳимбекка Душанбе шаҳрида қолиб кетган учта байроқни олиб чиқиб бериш тўғрисида топшириқ беради. Қизил аскарлар шаҳарга яқинлашиб қолган эди. Шу боис амирнинг топшириғини бажариш жуда мушкул ҳисобланади.

Иброҳимбек дўсти Асадуллобек билан биргаликда амирнинг топшириғини бажаради.

Душанбе қизил аскарлар томонидан ишғол қилинган, Иброҳимбек дўсти Асадуллобек билан Болжувонга кетади. У ерда Давлатмандбий билан Қаюм парвоначи йигитларни тўплаб, уларни қуроллантириш учун милтиқлар ҳозирлаб қўйган эди. Аммо, милтиқлардан қандай фойдаланишни ҳам билишмасди, милтиқ отишни ўргатадиган мерганлари ҳам йўқ эди. Йигитларга милтиқ отишни ўргатиш вазифаси Иброҳимбекка юклатилади. У Давлатмандбий дастасида мерган бўлади.

Тез орада дастага ким қўмондон бўлади деган масалада баҳс бошланади. Жанжалдан норози бўлган Иброҳимбек беш нафар йигитни эргаштириб Лақайга қайтади. Бу ерда ўзининг мустақил гуруҳини ташкил этади. Шарқий Бухорога аллақачон етиб келган Анвар пошога нисбатан дўстона муносабатда бўлмайди. Фақирободдан икки чақирим нарида Анвар пошони қуролсизлантириб, ундан 50 дона милтиқни тортиб олади ва ўз йигитларини қуроллантиради¹».

Юқорида келтирилган маълумотларда амир Душанбеда қолдирилган байроқларини олиб чиқиб бериш тўғрисида топшириқ берганига ишониб бўлмайди. Негаки, ростдан ҳам қизил аскарлар яқинлашиб қолган бўлса, улар дастлаб Ҳисорни ишғол қилади. Ҳисор билан Душанбенинг

жўғрофий ўрни шундайки, Ҳисор орқалигина Душанбега ўтиш мумкин. Аксинча эмас. Қолаверса, амир Бухорода сонсаноксиз бойликларни қолдириб, ҳатто ҳарамини, қизларини, хотинларини душман ихтиёрига топшириб қочади. Яъни, қизил аскар деса юраги ёриладиган амир энди қандайдир матаҳни (байроқ) деб ўз ҳаётини хавф остида қолдириши мумкинми? Байроқларимни қачон келтириб берар экан деб кутиб ўтирармикан? Йўқ, кутмасди. Тўғри, байроқ муқаддас тимсол. Лекин, ор-номус, ғурурдан кечиб келаётган амир уч-тўрт кийимлик газламани деб юрагини ҳовучлаб ўтирмайди. Демак, унинг Иброҳимбекка топшириқ бергани тўғрисидаги маълумот мишмишдан бошқа нарса эмас. Ўз-ўзидан мантиқий хулоса чиқиб келадики, амир Афғонистонга қочиб кетгандан кейингина бошланган оммавий халқ ҳаракатига Иброҳимбек ҳам қўшилади. Қўшилганда ҳам ҳаракатнинг раҳнамоларидан бири сифатида қўшилади. Хўш, нима учун «байроқ афсонаси» тўқилади? Бу афсона шу мақсадда тўқилганки, қизил кўмондонлар Иброҳимбек нима учун халқ ҳаракатига етакчилик қиляпти деган саволга жавоб топишлари лозим эди. Амир Иброҳимбекнинг оғзига тупуриб кетганди дейилса – бас, ҳа-а, гап буёқда экан, ҳаммаси тушунарли деб синфийлик нуқтаи назаридан бош силкитиб қўйишади. Ор-номус, ғурур, миллат, исломий эътиқод каби масалалар синфий қолипга сиғмасди.

Энди Анвар пошони қуролсизлантириш тўғрисидаги маълумотга келсак, агар Иброҳимбекнинг йигитларида, ҳеч бўлмаса, эллик дона миллиқ бўлмаганда борми, улар Анвар пошонинг йигитларига яқин йўламасдилар. Таёқ кўтарган деҳқонлар милтиқли кишиларнинг йўлини тўсиб чиқиши мумкинми? Асло, мумкин эмас. Иброҳимбек ўз йигитларини

қуроллантириш мақсадида эмас, балки Анвар пошони ҳам «ёш бухоролик»лардан бири бўлса керак деб гумон қилгани учун қуролсизлантиради. Маълумки, Усмонхўжа ва Файзулла Хўжа бошчилигидаги «ёш бухоролик»лар дастлабки «Ҳисор экспедицияси» даврида рус аскарларининг сафида Шарқий Бухорога бостириб келади. Улар ҳам халқ кўзғолонларини бостириш учун лақайлар яшайдиган қишлоқларни вайрон қилади ва ҳақли равишда маҳаллий аҳолининг нафратига учрайди: «Жадидлар руслардан ҳам баттар!» дейишарди одамлар. Жадидчилик ҳаракати – буюк ҳаракат. Лекин, жадидчилик ғоясидан беҳабар бўлган халқ орасига маҳаллий ҳукумат аскарлари кийимида милтиқ кўтариб келган жадидлар аҳолининг назарида «русларнинг малайлари»га ўхшаб кўринади. Шарқий Бухорога руслар билан бир сафда кириб бориш кечириб бўлмас хато бўлганини Усмонхўжа бошчилигидаги жадидлар кейинчалик тушунади ва улар ҳам болшевиклардан бутунлай юз ўгирадилар. Афсуски, мужоҳидлар сафига кўшила олмайдилар. Мужоҳидлар улардан юз ўгиради, жадидларга ишонмайди.

Анвар пошонинг «ёш бухоролик»лардан эмаслиги маълум бўлгач, у айнан Иброҳимбек туғилган Кўктош қишлоғида Шарқий Бухородаги ислом лашкарининг олий қўмондони этиб сайланади.

Амир Олим Ҳисор қалъасида биқиниб ётган кезлари (1920 йилнинг сентябр ойидан то 1921 ойининг феврал ойигача) Иброҳимбек Кўктош қишлоғида тинчгина яшайди. У ёлғизқўл эди. Ака-укалари, опа-сингиллари ёшлигида вафот этган. Отасидан битта тегирмон билан битта обжувоз мерос қолади. Олимхон Ҳисорда турган пайтда аҳоли ўртасида мишмиш тарқалади: гўё руслар амирни тахтидан

ағдарганмиш, йўғ-э, 52 йилдан бери оқ подшога вассал бўлиб юрган эди-ку, энди нимаси маъкул келмай қопти? Оқ руслар билан оғиз-бурун ўпишиб юрган экан, қизил руслар эса бачавоз амирнинг оғиз-бурнини ўпмаймиз, деганмиш. Хуллас, куракда турмайдиган овозалар оралайди. Албатта, жиддий кишилар мишмишларга эътибор бермайди. Иброҳимбек ҳам ўз тирикчилиги билан машғул бўлаверади. Ким билан кимнинг ўпишиши уни қизиқтирмайди. Лекин, эрта баҳорда қизиқ воқеалар рўй беради: Регар, Қоратоғ тарафдан бостириб келган қизил аскарлар амирни Ҳисордан ҳайдаб чиқаради. Амир ўз атрофидаги нонхўрлари билан Кўлоб тарафга қочади; Афғонистонга ўтиб кетади. Душанбе атрофлари арининг инидек тўзғиб кетади. Кечалари отишма бўлиб туради. Халқ ўзини қаёққа уришини билмай қолади; тўдалашиб юрган одамлар худди серкасидан айрилиб қолган қўй подасига ўхшарди. Иброҳимбек подага қўшилишни истамайди. У Болжувонга кетади. Лақай биродарларини қора тортиб боради. Болжувонда бир ойча тинч яшайди. Кейин Эшон Султондан, Давлатмандбийдан лақайларга мактублар келади. Эшон бобо Дарвоз туманидан русларни ҳайдаб чиқарибди, Давлатмандбий эса Болжувондан русларнинг постхонасини кўчириб юборибди... Лақайлар қачонгача кўпга келган тўйдан четда юради? Ахир, сизларда инсоф борми ёки... Ориятли лақай оқсоқоллари кўпга келган тўйдан четда юришни истамайди. Абдуқаюм парвоначи, Баротбек, Тоғай бобо ўз атрофларига лақай йигитларни тўплайди. Иброҳимбек Абдуқаюм парвоначининг гуруҳига аъзо бўлади. Йигитларга милтиқ отишни ўргатади; бўш пайтлари Болжувон қалъасига бориб, Давлатмандбийнинг йигитларига ҳам ўз билганларини ўргатиб қайтади. Милтиқ отишнинг ҳавосини олган

лақайлар Кангурт, Оқсув қишлоқлари депарасида рус аскарларига тинчлик бермай кўяди: кўкқисдан хужум уюштириб, қурол-яроқларни ўлжа оладилар.

1921 йилнинг ёз фасли бошларида Абдуқаюм парвоначи бетоб бўлиб қолади. Паровоначи ўз ваколатини Иброҳимбекка топширади. Иброҳимбек бошқа кўрбошилар билан ҳамкорикда рус аскарларига қарши мунтазам кураш бошлайди. «Иккита кўчқорнинг калласи битта қозонда қайнамайди», дейдилар. Айниқса, қозон кичикроқ бўлса, калла умуман пишмайди. Кўлоб, Болжувон туманлари Иброҳимбекка торлик қилиб қолади. Эшон Султон, Давлатмандбий ва бошқа кўрбошилар Иброҳимбекни Ҳисор вилоятидан рус аскарларини ҳайдаб чиқаришга даъват этадилар. Иброҳимбек бу таклифни қабул қилади. У ўз йигитлари билан Ҳисорга йўл олади. Икки-уч ой мобайнида русларни роса қийратади. Сўнг, Ҳисор водийсида ҳаракат қилаётган кўрбошилар гапни бир жойга қўйиб, Иброҳимбекни барча мужоҳидлар устидан лашкарбоши этиб сайлайдилар. Кўрбошилар бундан кейин Иброҳимбекнинг буйруқларини бажариши лозим, улар ўзбошимчалик билан ҳаракат қилмайди... Ўзаро маслаҳат асосида қилинган ҳаракатлар тез орада самара беради: «Ҳисор экспедицияси» август ойининг ўрталарида Шарқий Бухоро худудидан мажбуран олиб чиқиб кетилади.

Халқ Иброҳимбекка ишонади. Уни бирдан-бир нажоткор деб билади. Лақайларнинг барча қатламларига мансуб кишилар бир ёқадан бош чиқаради.

Султонободлик бир гуруҳ уламанинг Иброҳимбекка мурожаати ҳам лашкарбошига ишонч-эътиқод нақадар теран бўлганини яққол кўрсатади:

«Жаноблари ҳақиқа кеча-кундуз дуо қилиб ётибмиз. Биз

яқинда тўпланишиб, қуйидаги масалаларни муҳокама қилдик. Эшитишимизга қараганда, сизнинг сафингизга қўшилган айрим кишилар яна-тагин сафни тарк этишибди. Улар кимлар? Шариат қонунларига кўра, ундай кишилар кофир деб эълон қилиниши керак. Шариат ундай кимсаларни ўлим жазосига ҳукм этади. Хуллас, лақайлардан, қарлуқлардан, тожиклардан кимлар мужоҳидлар сафини тарк этганини бизга маълум қилишингизни сўраймиз. Шариат қонунларига мувофиқ биз ўша малъунларни ўлим жазосига ҳукм қиламиз. Сўнг биз бу тўғрида хабар берамиз. Оллоҳи карим аҳкомларини биздан кўра яхшироқ билсангиз ҳам, лекин бу ҳақда эслатиб қўйишни ўзимизнинг бурчимиз деб билдик.

Мулла Муҳаммад Солих мударрис,

Махсум Муҳаммад туғсабо,

Халфа Оллоҳназар махсум,

Мулла Алимуҳаммад мударрис,

Мулла Тоғай,

Мулла Исматулла махсум,

Мулла Абдурахмон махсум²».

Бу мактуб 1921 йилга алоқадор эканини Компартия архивининг ходимлари эътироф этганлар.

Султоноб қишлоғида асосай лақайлар яшайди. Фақат лақайлар учун эмас, балки Ҳисор водийсида истиқомат қиладиган бошқа халқлар учун ҳам Иброҳимбек ягона паноҳ ҳисобланарди. Шу жиҳатдан қаралса, Душанбедан 50 қақирим наригидаги тоғли Ромит депарасида яшайдиган нуфузли зотлардан Иброҳимбек номига жўнатилган мактуб диққатга сазовордир.

«Ғозий жанобларига маълум бўлсинким,

сиз айтгандек, етти нафар қори иштирокида етти марта

хатми Қуръон қилдик. Бундан ташқари, раҳматли ота-оналарингиз ҳақиға ҳам дуолар ўқидик. Шунингдек, жиҳод йўлида шаҳид кетган барча аскарларингиз ҳақиға ҳам дуолар ўқилди. Ҳар куни беш вақт намоз вақтида ислом лашкарбошисига, буюк ғозийга Оллоҳдан мадад сўраяпмиз. Доим ҳақингизга дуо қиляпмиз.

Авлиё эшон ҳузурида Садриддин ўроқ, Қамариддин туғсабо ва Икромиддин сизга ўз қизларини ҳадя этдилар. Садриддин эшон эса сизга кенжа қизини бермоқни лозим топди. Буларга фотиҳа берилди.

Мен сизни излаб борган эдим. Лекин сиз жанг қилаётганингиз учун учраша олмай қайтдим. Худойимга илтижолар қилиб, тезроқ душманларимиз устидан ғолиб келишингизни сўраяпман. Имкон бўлса, этакларингизни тавоф этсам, армоним қолмасди. Сизни Оллоҳ ўз паноҳида асрасин!

Мулла Муҳаммадбий³».

Бу мактуб ҳам 1921 йилга алоқадор. Муаллиф Ромутда яшайдиган тожик уламосининг фикр-мулоҳазаларини баён этган.

Иброҳимбек ўзига баҳшида этилган қизларга уйланганми-йўқми, бу ҳақда аниқ маълумот йўқ. Лекин, бирортасига уйланган бўлиши мумкин. Негаки, Кўктошда тегирмончилик қилиб юрган кезлари ўзининг иккита хотини бўлган. Кейим Абдуқаюм парвоначи ҳам қизини Иброҳимбекка никоҳлаб беради. Тўртинчи хотини айнан ромутлик бўлса ажаб эмас.

Шарқий Бухоро ҳудудида Иброҳимбек 1926 йилнинг август ойига қадар Шўро ҳокимиятига қарши курашади. Кейин беҳуда қон тўкишдан ҳеч қандай наф йўқлигини биллади. Жуда кўп асил йигитлар увол бўлиши мумкин эди.

Шу боис кофирлар босиб олган юртдан чиқиб кетади. Уни Афғонистоннинг ўша пайтдаги подшоси Омонуллахон кучоқ очиб кутиб олади: уй-жой билан, минг рупия нафақа билан таъминлайди. 1929 йилда ислохотчи Омонуллахон тахтдан ағдарилади. Унинг ўрнига вақтинча Бачаи Сақо (Ҳабибуллахон) тахтга ўтиради. Бир йилдан сўнг у ҳам тахтдан ағдарилади ва қатл қилинади. Илгари ҳарбий ишлар вазири бўлган Нодирхон тахтни эгаллайди. Афғонистон тахти қўлдан-қўлга ўтиб турган пайтларда Иброҳимбекка Бачаи Сақо (мешкобчининг ўғли) ёрдам сўраб мурожаат қилади. Бачаи Сақо 20-йилларнинг бошларида Иброҳимбекка Афғонистондан қурол-яроқ, ўқ-дори элтиб берган ва ўзи ҳам маълум муддат мужоҳидлар сафида русларга қарши жангларда бевосита қатнашган эди. Ўша жанговар дўстлик хурмати Иброҳимбек муҳожир лақайларни қаватига олиб, Бачаи Сақога ўз ҳокимиятини Шимолий Афғонистонда мустаҳкамлашга ёрдам беради. Лекин, Қобулда Бачаи Сақо мустаҳкам ўрнашиб олмайдию кўп ўтмасдан тахтдан ағдарилади. Тахтни эгаллаган Нодирхон лақайлар жиддий қудратга эга эканини билади: уларни Шимолий Афғонистонга сиқиб чиқаради, сўнг қурол-яроқларини топширишни талаб этади. Иброҳимбек икки ўт орасида қолади: агар қуролларини топшириб, афғон ҳукуматига таслим бўлмаса, Шўро ҳокимиятига таслим бўлиши керак. Чунки, Амударёдан ўтиши билан қизил аскарлар зарбасига дуч келиши аниқ эди. Энди уларга қарши курашиб бўлмасди. Иброҳимбек муҳожирликдаги лақайларнинг оқсоқоллари билан маслаҳатлашади-да, чегарачи қизил аскарлар қўмондони номига махсус чопардан мактуб юборади. Кўч-кўронларимиз, от-уловларимиз, қурол-яроқларимиз билан Амударёнинг Чубек

кечувидан ўтиб, Шўро ҳокимиятига сўзсиз таслим бўламиз, дейди ўз мактубида.

Кейин нималар бўлганини Иброҳимбекнинг ўзи қуйидагича ҳикоя қилади:

«Мен аларнинг гапини ҳам бовар қилмай, дарёдан ўтиб уруш ё гаровни машварат қиламиз деб, икки кўнгулда бўлиб эрдим. Дарёдан ўтишимиз илан қоровуллар милтиқ отиб қолишди. Ўша кеча юриб, тонг отқонда Қизилсувдан ўтиб эрдик. Бирдан Арпатўкилди қишлоғидан қизил аскарлар чиқиб, бизларга ҳамла қилдилар. Осмондан айрўпилон келиб устимизга бомб ташлади. Ўшал куни юриб Жилонлитовга келдик. Яна учта айрўпилон, қизил аскар келиб уруш очди. Бир неча одам, от бомб тегиб ўлди. Ўшал кун Эгамберди ботир келиб айтдиким, ҳукуматга таслим бўлмоқ учун Подшоҳқулни бир милтиқ, бир мовизир, бир от билан Чубек идорасиға юбориб, маълум қилғилким, агар ҳукумат маъқул деса, Эгамберди ботир бориб кўрмоқчи деб. Кейин биз ҳаммамиз таслим қиламиз. Подшоҳқулни Чубек идорасиға юбордим. То окшомгача йўлни қарадим. Подшоҳқул келмади. Бир одам келиб айтдики, ҳукумат Подшоҳқулни аристон қилди, сенинг устинга қизил аскарлар келяпти деб. Ўзи ҳам ярадор экан...

Хаёл қилдимким, ортимиздан ҳеч бир хабар бўлмади, ҳукумат тарафидан ҳам ҳеч бир хабар бўлмади, эмди бир чекка ерга бориб тураин, бу ерда турсам уруш кўп бўладир, ишқилиб, ортимиздан ё ҳукумат тарафидан бир хабар бўлиб қолар деб. Андин қочиб Кўҳитанг бордим. Ортимдан қизил аскар ҳужум қилиб борди. Яна қайтиб Кўккамар келиб эшитдимким, Қажом парвоначи деган киши Иброҳимбекка йигирма нафар одам билан элчи бўлиб келиб, тополмасдан Дехнов тарафга кетдилар деб. Ўзим

Кофарниҳон дарёсиға бориб, бир фуқародан, Иброҳимбекка келган элчилар қайда деб сўрадим. Фуқаро айтдики, Қаюм парвоначи, элчилар Хўжабулбулон идорасидадир деб. Мен фуқаронинг кўлига Қаюм парвоначи билан Муқим командирнинг номига хат ёзиб бердимким, мен ҳукуматға таслим қилғали келдим деб. Хатни фуқародан юбориб, ўзим ҳам дарёдан ўтиб эрдим, Қаюм парвоначи, Муқим командир ва бошқалар келишиб, мени Хўжабулбулон идорасиға олиб бордилар. Ҳукуматға таслим бўлғоним ҳам шул, кўргоним ҳам.

Умид этаманким, маоф қилсалар.

Мен ҳукуматнинг ёмон, қочиб кетган бир фарзанди эдим. Фарзанд ҳарчанд ёмон бўлса-да, ота-она анга меҳрибонроқ бўлур. Эмди мундан буён нима савол қилилса ростлик илан жавоб берурман ва нима иш буюрилса ростлик илан қилурман».

Иброҳимбек 1931 йилнинг июн ойида ўз ихтиёри билан Шўро ҳукуматиға таслим бўлади. Агар таслим бўлмаса, орқасидан эргашиб юрган минг-минг маслакдошлари, элатдошлари ноўрин қурбон бўлиши аниқ эди. Ўзи ҳам «маоф қилсалар» деб умид қилади; ёмон фарзанд эканини бўйнига олади, лекин «ота-она меҳрибонроқ» бўлишини эътибордан соқит қилмайди. Бироқ, Шўро ҳукумати инсонийлик фазилатларидан мосуво эканини ўзининг ҳаёти мисолида охирги марта ҳам исботлаб беради. Шўро ҳукумати Иброҳимбекни маоф этмайди.

1932 йилнинг 31 август куни 43 яшар Иброҳимбек отиб ўлдирилади.

Қадим замонларда Лақай бобо афсонаси билан бошланган жангнома 1932 йилнинг 31 август куни Иброҳимбекнинг қатлномаси билан яқунланади. Аммо,

лақайларнинг достони ҳали поёнига етгани йўқ. Илло,
фидокор элатнинг умри ҳам фидокор ўғлонларининг умри
каби ўлмас дostonлар учун абадий мавзу бўлгусидир!

1998 йил.

МАНБАЛАР

ИБТИДО

1. Абулғозий Баҳодирхон, «Шажарайи турк», Тошкент, 1992, «Чўлпон» нашриёти, 11-бет.
2. Логофет Д. Н., «На границах Средней Азии», кн. III, СПб., 1909, стр.53.
3. «Сборник статей касающихся до Туркестанского края», СПб., 1876, стр.512.
4. Бўрибой Аҳмедов, «Ўзбек улуси», Тошкент – «Нур», 1992, 38-бет.
5. Гумилев Л. Н., «Древние тюрки», Москва, 1993, стр. 350-351.

БОБУР ЎТГАН ЙЎЛЛАРДА

1. «Бобурнома», «Юлдузча» нашриёти, Тошкент, 1989, 109-бет.
2. Юқорида кўрсатилган манба, 109-бет.
3. Юқорида кўрсатилган манба, 110-бет.
4. Юқорида кўрсатилган манба, 111-бет.
5. «Известия ТФАН СССР», 1949, №15, стр. 53. Массон М. Е., «К истории происхождения локайской лошади».
6. Тожикистон ССР, Душанбе, Компартия архиви, Фонд №1, Опись №1, Дело №360, стр. 150.

ЛАҚАЙЛАР ТОЖИКЧА ГАПЛАШАДИМИ?

1. Лютко Ф. И., «Басмачество в Локае», М. – Л., 1929, стр. 28.
2. Юқорида кўрсатилган манба, стр. 35.
3. «История народов Узбекистана», Ташкент, 1947, том II, стр. 290.
4. Кармышева Б. Х., «Узбеки-локайцы Южного Таджикистана», Сталинабад, 1954, стр. 19.
5. Малицкий Н. Г., «Учебное пособие по географии Таджикистана», Ташкент – Самарканд, 1929, стр. 64.

6. «Лақай овози» газетаси, Душанбе, 1991, №2, 4-бет.

АМИРНИНГ ШАЛОҚ АРАВАСИ

1. Набиев Р. Н., «Из истории Кокандского ханства», из.во «ФАН», Ташкент, 1973, стр. 291.

2. Юқорида кўрсатилган манба, стр. 71

3. Гафуров Б. Г., «Таджики», из.во «Ирфон», Душанбе, 1985, стр. 211.

4. Лилиенталь, «Маршруты по Гиссарскому и Кабадинскому бекствам», сборник материалов по Азии, вып. LVII, СПб, 1894, стр. 352.

5. «Туркестанские ведомости» гезети, 1910, №232, стр. 2.

6. «Среднеазиатская жизнь» газети, 1907, №24, стр. 2.

7. Лютко Ф. И., «Басмачество в Локае», стр. 4.

8. Тожикистон ССР, Душанбе, Компартия архиви, Фонд №4, Опись №1, Ед.хранения №5, стр. 12-16.

9. Варыгин М. А., «Опыт описания Кулябкого бекства» СПб., 1894, стр. 794.

10. Гафуроф Б. Г., «История таджикского народа», 1952, Госполиздат, изд. 2, стр. 404.

11. Кармышева Б. Х., «Узбеки-локайцы Южного Таджикистана», Сталинабад, 1954, стр. 52-53.

ВАТАН ЖЎҒРОФИЙ ТУШУНЧАМИ?

1. Тожикистон ССР, Душанбе, Компартия архиви, Фонд №1, Опись №1, Дело №391, стр. 10.

2. Юқорида кўрсатилган манба, стр. 11.

«ОТ МИНМАГАН ЭРКАКЛАР»

1. Тожикистон ССР, Душанбе, Компартия архиви, Фонд №1, Опись №1, Дело №29, стр. 3.

2. Тоҷикистон ССР, Душанбе, Компартия архиви, Фонд №1, Опись №1, Дело №138, стр. 1.
3. Юқорида кўрсатилган манба, Дело №137, стр. 6.
4. «Лақай овози» газетаси, Душанбе, 1991, №2, 4-бет.
5. Хитенков Г. Г., «Лоқайская лошадь...», М., 1937, стр. 220.
6. Юқорида кўрсатилган манба, стр. 223.
7. «Известия ТФАН СССР», 1949, №15, стр. 57. Массон М. Е., «К истории происхождения лоқайской лошади».

ЭСОНХЎЖА

1. Тоҷикистон ССР, Душанбе, Компартия архиви, Фонд №31, Опись №1, Дело №63, С. Айний, «История Бухарской революции», стр. 39.
2. Тоҷикистон ССР, Душанбе, Компартия архиви, Фонд №1, Опись №1, Дело №361, стр. 52.
3. Юқорида кўрсатилган манба, стр. 53.
4. Юқорида кўрсатилган манба, стр. 50.
5. А. И. Ишанов, «Создание Бухарской народной советской республики. 1920-24 г. г.», Ташкент, 1955, стр. 80.
6. Тоҷикистон ССР, Душанбе, Компартия архиви, Фонд №1, Опись №1, Дело №29, стр. 1.
7. «Материалы по районированию Средней Азии», книга 1, ч. 1, Ташкент, 1926, стр. 1.
8. Тоҷикистон ССР, Душанбе, Компартия архиви, Фонд №1, Опись №1, Дело №391, стр. 5.

БОДРОҲЛИ ВА БОШҚАЛАР

1. Тоҷикистон ССР, Душанбе, Компартия архиви, Фонд №1, Опись №1, Дело №391, стр. 6.
2. Кармышева Б. Х., «Узбеки-лоқайцы Южного Таджикистана», Сталинабад, 1954, стр. 10.
3. Тоҷикистон ССР, Душанбе, Компартия архиви, Фонд №1, Опись №1, Дело №391, стр. 8.

4. Кармышева Б. Х., «Узбеки-лоқайцы Южного Таджикистана», Сталинабад, 1954, стр. 12.
5. Юқорида кўрсатилган манба, стр. 11.

ОЗОДЛИКНИ СУЙГАН ЭЛ

1. Ленин В. И., Полн. соб. соч., т. 42, стр. 125.
2. Тарихчи Камол Абдуллаевнинг шахсий архиви, Душанбе, «Эмир, золото и революция» мақоласининг кўлёмаси, 2-бет.
3. Юқорида кўрсатилган манба, 3-бет.
4. «Янги Туркистон» газетаси, Истанбул, 1928, №13.
5. Тожикистон ССР, Душанбе, Компартия архиви, Фонд №1, Опись №1, Дело №361, стр. 25.
6. Юқорида кўрсатилган манба, стр. 58.
7. Юқорида кўрсатилган манба, стр. 7-8.
8. ЦГАСА, Фонд №110, Опись №1, Дело №154, стр. 175.

МУҲАММАД ИБРОҲИМБЕК

1. Тожикистон ССР, Душанбе, Компартия архиви, Фонд №1, Опись №1, Дело №138, стр. 78.
2. Тожикистон ССР, Душанбе, Компартия архиви, Фонд №31, Опись №1, Дело №68, стр. 34.
3. Юқорида кўрсатилган манба, стр. 33.